

OTDK DOLGOZAT

A johannita konvent és Székesfehérvár kapcsolata a középkorban

Jelige: Alba Regia

Lezárva: 2015.01.02.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	2.
2. Kutatástörténet	3.
3. Történeti bevezető	4.
4. <i>propter multitudinem hospitum</i> — a fehérvári johannita konvent mint ispotály	8.
5. A fehérvári johannita konvent konfliktusai környezetével	17.
6. Együttműködés és belső konfliktusok	20.
7. Volt-e a fehérvári johannitáknak katonai funkciójuk?	23.
8. Összefoglalás	27.
Irodalomjegyzék	29.
Mellékletek	37.

1. Bevezetés

A középkori Magyar Királyság szakrális központjában, Székesfehérvárott a 12. század második felében alapították a Jeruzsálemi Szent János-lovagrend Szent István királynak szentelt konventjét, amely — a koronázó templom és társaskáptalana után — a város második legjelentősebb egyházi intézménye volt. Minden bizonnyal itt őriztek 1222-től egy példányt az Aranybullából, valamint 1243-tól hiteleshelyként is működött, mely a 14. században országos hatáskörhöz jutott.¹ Napjaink kutatója számára pedig azért lehet jelentős az intézmény, mivel magánlevéltára az egyetlen fennmaradt középkori székesfehérvári archívum: amikor a várost 1543-ban a török elfoglalta, Dalmády Sebestyén *preceptornak* sikerült Pozsonyba menekítenie a rendház levéltárát, mely az ottani káptalani levéltárba kerülve vészelte át az évszázadokat.²

Az elmúlt két évszázadban sokan foglalkoztak már a rend magyarországi történetével és fehérvári házuk sajátosságaival, ám ezek a munkák többnyire a birtok- és hivataltörténetre, illetve a hiteleshelyi tevékenységre koncentrálnak, mivel az okleveles anyag leginkább ezen megközelítéseket teszi lehetővé. Jelen dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy ezektől eltérően bemutassuk a johannita konvent és Székesfehérvár kapcsolatát, melyhez az írott és régészeti forrásokon túl hazai és külföldi analógiákat is felhasználunk.

A konventet mint ispotály-fenntartót vizsgálva arra keressük a választ, mennyire volt Fehérvár vonzó zarándokhely, mekkora befogadóképességű intézmény lehetett a városban, és milyen ellátást biztosíthatott vendégeinek, betegeinek. Ezt követően a rendnek a várossal, annak különböző egyházi intézményeivel, illetve a szűken értelmezett környék birtokosaival való konfliktusait vizsgáljuk, kiragadott példák segítségével elemezve a konfliktusforrásokat, melyek révén lényeges információkhoz juthatunk a konvent és a város életére vonatkozóan. Harmadik témakörünkben a város és a rendház együttműködésének nyomait és lehetőségeit kutatjuk, majd a fehérvári johanniták belső konfliktusaira is rávilágítunk, végezetül pedig arra keressük a választ, hogy volt-e a koronázó városban élő johannitáknak bármilyen funkciója a város védelmében, részt vettek-e aktív harci cselekményben?

¹ FITZ 1957, 16.; HUNYADI 2010, 105.

² MIKOS 1935, 152. Jelenleg az anyag 1526 előtti része a MOL Q 398 jelzete alatt található, míg az 1527–1543 között keletkezett dokumentumokat az R 302 fondban őrzik (2009-ig ez az anyag a P 1741 fondban volt).

2. Kutatástörténet

Szent János lovagjaival már a Fuxhoffer-féle *Monasteriologia* is foglalkozott, ám a johannita rend magyarországi történetének első igazán jelentős kutatója Reiszig Ede volt, aki kétkötetes monográfiát szentelt a kérdésnek.³ Műve megkerülhetetlen a téma tanulmányozásához, ám komoly módszertani hibával bír: miután a nyugati forrásoktól eltérően a magyar okleveles anyag a *frater hospitalis* helyett egyszerűen csak *crucifert* ír, így Reiszig nem választotta szét a valóban johannita tulajdonú házakat a magyar alapítású stefanita rend intézményeitől.⁴ Reisziget követően a magyar középkorkutatás csak az 1990-es években fordult újra a téma felé. Miután magyar fordításban megjelent a johanniták regulája,⁵ Hunyadi Zsolt számos tanulmányban, végül 2010-ben angol nyelvű monográfiában ismertette kutatási eredményeit.⁶ A johannitákat orvostörténeti megközelítéssel vizsgálja Varjassy Péter és Kölnei Livia közelmúltban megjelent könyve.⁷

Természetesen a fehérvári konvent történetének önmagában is bőséges irodalma van. Fejér megye híres történetírója, Károly János is külön fejezetet szentelt a rendnek, majd 1918-ban Mártonffy Ernő bölcsészdoktori értekezését írta róluk, míg Mikos József nyelvészeti szempontból vizsgálta 1193-as oklevelüket.⁸ A közelmúltból kiemelt jelentőségű Érszegi Géza munkája, melyben a konvent levéltárának Fejér megyére vonatkozó dokumentumait publikálta.⁹ Az igazi áttörést az 1978–1984 között zajló régészeti feltárás hozta meg, aminek eredményeit az ásatást vezető Siklósi Gyula régész számos tanulmányban publikálta.¹⁰ Legutóbb Reich Szabina 2013-ban megjelent tanulmánya foglalkozott a kérdéssel, amely röviden összefoglalta a középkori Székesfehérvár egyházi topográfiáját.¹¹

³ FUXHOFFER 1803, 197–199.; REISZIG 1910, 542–553, 633–640.; REISZIG 1920, 433–486.; REISZIG 1925–1928.

⁴ HUNYADI 2001, 261. Közép-Európára kiterjesztve lásd: LUTTRELL 1999, 22. Hunyadi Zsolt felhívja a figyelmet, hogy a *crucifer* kifejezés használata ellenére nincs szó keresztes lovagokról, sőt pápai rendeletek tiltották a lovagrendek tagjainak a keresztes eskü letételét (HUNYADI 2006, 202.). A módszertani hibáról lásd: HUNYADI 2010, xvi. A stefaniták esztergomi házának hiteleshelyi kiadványira lásd: C. TÓTH 1998, 283–289.

⁵ A bilingvis változatot lásd: HOMONNAI-HUNYADI 1998, 171–183.

⁶ Az általunk is használt tanulmányok: HUNYADI 1998, 33–65.; HUNYADI 1999, 29–37.; HUNYADI 2001, 253–268.; HUNYADI 2005, 45–56.; HUNYADI 2006, 195–208.; HUNYADI 2011, 826–842.; HUNYADI 2012, 389–404. Népszerűsítő formában: HUNYADI–PÓSÁN 2011, 44–67. A monográfia: HUNYADI 2010.

⁷ VARJASSY – KÖLNEI 2012. A mű — bár tudományos szakirodalmon alapszik és jegyzetelt — sok esetben kevésbé tekinthető megbízhatónak következtetéseit illetően. Kétségeinket lábjegyzetben jelezzük.

⁸ KÁROLY 1898, II/149–161.; MÁRTONFFY 1918.; MIKOS 1935, 152–167., 243–258., 288–309.

⁹ ÉRSZEGI 1971, 177–264. A témát ebben az időszakban érinti még: MEZEY 1972, 21–36.; KOVÁCS 1972, 261–267.

¹⁰ SIKLÓSI 1979, 297–302.; SIKLÓSI 1982, 6–11.; SIKLÓSI 1984, 1581–1583.; SIKLÓSI 1987, 16–17.; SIKLÓSI 1990.; SIKLÓSI 1991, 109–118.; SIKLÓSI 1996, 43–64.; SIKLÓSI 1997, 71. lap. Siklósi Gyula nyomán született még: SÁRVÁRI 1985, 36–38.

¹¹ REICH 2013, 35–58.

3. Történeti bevezető

A johannita rend eredete egy, az 1080-as években alapított jeruzsálemi zarándokháza vezethető vissza, melyet a *Santa Maria della Latina* bencés monostor felügyelt. Az első keresztes hadjárat nyomán értelemszerűen megnőtt a zarándokok száma, ami komolyabb szervezetet igényelt, és új rend létrejöttéhez vezetett. Mindezt II. Paszkál pápa 1113-ban kiadott *Pie postulatio voluntatis* kezdetű privilégiuma rögzítette, mely a rend fő funkciójaként a betegápolást jelölte meg.¹² A rend tagjait tekintve lovagokra, papokra és szolgáló testvérekre bontható, ez utóbbiak feladatai közé tartozott a betegápolás, illetve később a fegyveres harc is.¹³ A szervezet adminisztratív és gazdasági alapegysége a rendház (*domus*) volt, valamint a birtokokat is magában foglaló *preceptorátus*, élén a *preceptorral*, aki elvileg csak lovag lehetett. A rend európai elterjedésével jelentek meg a rendtartományok, azaz a perjelségek, melyek a 14. században „nyelvekre” tagolódtak.¹⁴

*

A rend magyarországi kezdetei Székesfehérvárhoz köthetőek, habár a szakirodalomban régebben esztergomi házukat vélték a johanniták első hazai megjelenésének, amely összefügg a korábban említett stefanita-rend által okozott zavarral. Ma már biztossá vált, hogy az első rendház a koronázó városban jött létre 1187 előtt, az alapításnak pedig nincs köze a második keresztes hadjárat átvonulásához, ahogy azt Reiszig Ede korábban feltételezte. A 12. század közepi kezdetek az egész térségre jellemzőek, hiszen Ausztriában és Csehországban is ekkor telepedtek le a johanniták, ráadásul az alapításnál mindkét helyen közreműködött az uralkodócsalád.¹⁵

A fehérvári kezdetek Martirius esztergomi érsek (1151–1157) nevéhez fűződnek, aki a városközponttól nyugatra fekvő Szigeten Szent István patrocíniummal fogott monostor építésébe, melynek falai halálakor még csupán félmagasságig álltak.¹⁶ Nagyon fontos vele kapcsolatban kiemelni, hogy semmilyen bizonyíték sincs arra nézve, hogy az épülő rendházat valóban a johannitáknak akarta adni.¹⁷ A középkori Fehérvár mocsaras területen jött létre, ahol az egyes városrészek helyét a különböző kisebb-nagyobb szárazulatok jelölték ki. Ezek közül

¹² HUNYADI 2010, 13–14. A rend pápai kiváltságairól lásd bővebben: HUNYADI 2010, 21.

¹³ MEZEY 1972, 32.; HUNYADI 1998, 34.

¹⁴ HUNYADI 2005, 45.; HUNYADI 1998, 35.

¹⁵ HUNYADI 2010, 23.; LUTTRELL 1999, 24. Karl Borchartd felhívta a figyelmet, hogy a lovagrendek elsősorban a Szentföldön voltak érdekelték, kelet-közép-európai birtokaikat az anyagi források miatt tartották fenn (BORCHARDT 1996, 249.).

¹⁶ RA 155.

¹⁷ HUNYADI 2010, 24.

a legnagyobb a fontos utak találkozásánál kialakuló Sziget volt,¹⁸ amely Siklósi Gyula szerint meglehetősen korán, már a 12. században benépesült (1. ábra).¹⁹ A kezdeti időszak legfontosabb figurája II. Géza felesége, Eufrozina királyné (1130–1193 k.) volt, aki III. Béla 1193-as oklevele alapján befejezte a monostort és számos birtokot adományozott a rendnek.²⁰ Alapítólevél híján nem tudjuk, hogy pontosan mikor telepedtek le a johanniták Székesfehérváron, ám bizonyosnak tekinthető, hogy a királyné 1187-es száműzetése előtt.²¹ Eufrozina motivációjának megismeréséhez jó alapot nyújt lányának, Erzsébet hercegnőnek 1186-os oklevele, amely szerint *sequens vestigia Eufrosine, matris mee, que domum hospitalis semper dilexit et promovit, in qua et habitum postmodum religionis suscepit, eandem domum amare et amplificare pro modulo meo cepi*,²² azaz a legfontosabb szempont a jótékonykodás volt. Így talán nem véletlen, hogy Eufrozinát V. István 1272-ben kelt oklevele alapján a fehérvári johannita konventben temették el, sőt Mártonffy még azt is felvetette, hogy II. Géza királyunk is itt nyugodott eredetileg.²³

A királyi adományok elmaradásával a rend virágkora hazánkban a Zsigmond-korral véget ért, és a fehérvári ház leginkább országos hatáskörű hiteleshelyi funkciójának köszönhetően maradhatott jelentős a középkor végéig.²⁴ Időközben a rend magyarországi vezetője, a vránai perjel a bárók sorába emelkedett; a 15. században rendszerint egy magyar világi személy töltötte be a tisztséget.²⁵ Ebben a korszakban Engel Pál szerint a fehérvári, esztergomi, soproni és győri házak a perjelség *preceptor*ának irányítása alatt álltak, ám Mátyás alatt Székesfehérvár függetlenedett: 1466-tól birtokai a saját *preceptora* alá tartoztak, nem pedig a perjelhez, amely szintén jelzi a konvent kiemelt fontosságát.²⁶

*

A szakirodalom leginkább birtok- és hivataltörténettel foglalkozott a fehérvári johanniták kapcsán, így érdemes ezen munkák tanulságait is röviden áttekintenünk. A rendnek a megtelepedést követően első feladata volt, hogy lépésről lépésre elismertesse kiváltságait a

¹⁸ SIKLÓSI 1982, 6. Ezen útvonalakról még munkánk 4. fejezetében szólunk.

¹⁹ SIKLÓSI 1984, 1581.

²⁰ Györffy György szerint a királynéi birtokállományból (GYÖRFFY 1987, II/331.). Az Eufrozina-féle építkezésekhez köthető a régészek által megtalált emberfejes szenteltvíztartó töredéke, mely a konvent ásatásának legfontosabb leletei közé tartozik (SIKLÓSI 1979, 297–302.).

²¹ HUNYADI 2010, 25–26. Magának az egyháznak az első említése 1192-ből származik, amikor a következőképpen vezették be a pápa tulajdonába adott egyházakat felsoroló *Liber Censuum*-ba: *eccl. S. Stephani apud castrum Bellegrave, una M. auri, que est hospitale* (GYÖRFFY 1987, II/382.).

²² FEJÉR CD II: 230.

²³ RA 2182.; MÁRTONFFY 1918, 35–36. Kádár Tamás tanulmánya szerint II. Gézát a fehérvári Szűz Mária egyház mellékhajójában temették el édesapja és nagyapja, Álmos herceg mellé (KÁDÁR 2012, 82.).

²⁴ REISZIG 1928, 102.

²⁵ ENGEL 2001, 291.

²⁶ UO. 298.

környező egyházakkal, amit jól mutat a somogyi tizedekért a 13. század elején Pannonhalmával folytatott per, illetve a fehérvári *preceptor* vitája a veszprémi püspökkel a keresztesek birtokán élők által fizetendő tized miatt (1213).²⁷ Ez már csak azért is fontos volt, mivel a lovagok éves jövedelmük harmadát a Szentföldre küldték (*responsio*).²⁸ Magyarország esetében ez nem volt jelentős összeg: Engel Pál máltai kutatásai alapján tudjuk, hogy Magyarország az egyik legszegényebb perjelség volt: 1330-ban például 400 aranyat küldtek a rend rodoszi központjába, szemben a szomszédos Csehország 2400 aranyával.²⁹

A fehérvári kiváltságok közül az 1272. évi tekinthető az elsőnek, és a későbbiek során erre hivatkozva erősítették meg uralkodóink a konvent privilégiumait. Az oklevél tanúsága szerint V. István látogatást tett a rendházban, majd Pontius magyar-szlavón mester kérésére a keresztesek szigeti népeit felmentette az adó, a vámok és a beszállásolás alól, továbbá eltiltotta a fejeri ispánt és a várjobbágyokat az adószedésben való közreműködéstől, lehetővé téve a konvent számára, hogy minden jogtalankodó hatóság ellen fegyveresen is védekezhessenek.³⁰ Jó két évszázaddal később, Mátyás király 1482. évi kiváltsága a fehérvári keresztes konvent helyi bíróját (*iudex*), esküdtjeit (*iurati ceteri*), polgárait (*cives*) és jobbágyait (*iobagiones*) a régi kiváltságok alapján ítélkezési és vámfizetési kiváltsággal ruházta fel, amit tíz évvel később II. Ulászló is megerősített.³¹

A keresztesek birtokairól a már hivatkozott 1193-as oklevél nyújtja az első információt, mely 56 birtokot sorol fel, leírva azok határait.³² Ezeket korábban a nyelvész Mikos József, újabban pedig — néhány ponton eltérő véleményt megfogalmazva — Hunyadi Zsolt vitte térképre, melyről kiderül, hogy a birtokok többsége a Székesfehérvárt is érintő fontos főútvonalak mentén helyezkedett el.³³ A birtokok részletes áttekintését Reiszig Ede végezte el.³⁴ Mint arra Hunyadi Zsolt rámutatott, a fehérvári *preceptorium* gyakran adta bérbe földjeit a tartományi káptalan jóváhagyása nélkül, minden bizonnyal azért, mert volt elég rezidens tag, ráadásul a 14. századtól a rendtartomány alperjele rendszeresen innen került ki.³⁵ Magában a városban a keresztesek rendelkeztek temetővel, malommal az Ingovány nevű falu közelében, különböző gazdasági épületekkel és erdővel,³⁶ továbbá volt egy jobbágyfalujuk is

²⁷ GYÖRFFY 1987, II/384.; HUNYADI 2012, 392.

²⁸ HUNYADI 1999, 37.

²⁹ ENGEL 1997, 112. — *Item prior et preceptores prioratus Ungarie flor. auri III^C*.

³⁰ RA 2182.

³¹ DL 106647.; ÉRSZEGI 1971, 272.; DL 106668.; ÉRSZEGI 1971, 287.

³² RA 155. Részleges magyar fordítását közli: HUNYADI – PÓSÁN 2011, 62.

³³ MIKOS 1935, 300–301.; HUNYADI 2010, 28–29.

³⁴ REISZIG 1928, 112–132.

³⁵ HUNYADI 2005, 49–50.

³⁶ DL 106166.; ÉRSZEGI 1971, 48.; SIKLÓSI 1990, 84–85.

Szigeten. A terület minden bizonnyal a rendház alapításának időszakában, esetleg kevéssel korábban, a 12. század első felében népesült be,³⁷ lakosait pedig az 1272-es királyi kiváltságlevél felmentette az adózás és a beszállásolás alól. Egy 1372. évi határjárásból azt is megtudjuk, hogy a konvent és a falu helye nem egyezett meg egymással, utóbbi kicsit délre, a mai Jancsár utca–Balatoni úti kereszteződés környékén volt.³⁸ Nevét először 1373-ban olvashatjuk *Zenthkiralfelde* alakban, majd 1491-ben *Zenthkyralwczaya* formában említik. A falut a keresztesek bírása kormányozta.³⁹ Természetesen ez sem méreteiben, sem jelentőségében nem hasonlítható a rend rodoszi központjában kiépült Borgóhoz, amely egy nagy külváros volt görögökkel, latin zarándokokkal, külföldi követekkel, zsoldosokkal és virágzó kereskedelemmel, de funkcióját tekintve hasonló lehetett: biztosította az itt élő johanniták alapvető szükségleteit.⁴⁰ Ráadásul a Mátyás király fent említett oklevelében felsorolt tiszttviselők jelenléte arra utal, hogy Szentkirályföldre rendelkezett valamiféle különállással is a Székesfehérvárként felfogott településhalmazon belül.⁴¹

Miután a fehérvári keresztes konvent 1243-tól hiteleshelyként is működött, kiadványai révén meglehetősen sokat tudunk személyi összetételéről és hivatalviselőiről.⁴² Először Reiszig Ede mellékelt munkájához listát a házfőnökökről és a konvent tagjairól, amely 1226–1543 között tekinti át a tiszttviselők névsorát.⁴³ Ezt pontosították Hunyadi Zsolt kutatásai, aki 1226–1389 között vizsgálta a tisztségeket.⁴⁴ A 14. században egy germán⁴⁵ és egy latin vonal is megfigyelhető, mely előbbiből ki kell emelnünk Donát *preceptort*, aki 1348 és 1371 között irányította a konventet, és aki egyben a magyar-szlavón rendtartomány alperjele is volt.⁴⁶ Magyar nevek a 14. század közepén kezdenek megjelenni, az 1370-es évektől pedig már előkelő családok tagjaival is találkozhatunk, mint Zudar Sándor vagy Bebek Imre; utóbbi 1382-ben *preceptor* volt, majd 1392–1403 között a magyar-szlavón perjelséget is ő vezette.⁴⁷ Hunyadi Zsolt úgy véli, a 14. század végére a székesfehérvári konvent teljes személyzete

³⁷ FÜGEDI 1967, 28.

³⁸ Lásd: 1. ábra.

³⁹ SIKLÓSI 1990, 86.

⁴⁰ LUTTRELL 2003, 120–170.

⁴¹ Önkormányzattal természetesen nem, a konvent földesúrként gyakorolt joghatóságot a Szentkirályföldön élők fölött (lásd röviden: ZSOLDOS 2013, 28–29.). Emiatt lehet az, hogy számos olyan esetet ismerünk a középkorból (a példákat lásd alább), amikor Székesfehérvár városának lakói a városi tanács egyetértésével hatalmaskodtak a keresztesek népei felett: a két csoport eltérő jogi helyzetben volt.

⁴² HUNYADI 1999, 38.

⁴³ REISZIG 1928, 132–138.

⁴⁴ HUNYADI 2010, 102–104.

⁴⁵ Érdekességként említjük, hogy a csehországi perjelség minden ismert vezetője német származású volt 1250–1330 között, melyre sem korábban, sem később nem volt példa a térségben (BORCHARDT 1999, 201.).

⁴⁶ HUNYADI 2010, 106.

⁴⁷ Uo. 109.

magyarokból állt.⁴⁸ Ez minden bizonnyal a későbbiekben is így maradt, vagyis a „legmagyarabb” időszaknak a 15–16. század tekinthető.⁴⁹ Hunyadi Zsolt ráadásul felveti, hogy a kevésbé jelentős tisztségeket betöltő személyek helyi illetőségűek lehettek, hiszen többnyire *testimonium* címén küldték ki őket, tehát ismerhették a környéket.⁵⁰

A Székesfehérváron élő rendtagok létszámáról nincsenek adataink. Mártonffy Ernő véleménye szerint átlagosan húsznál nem lehetek többen, Siklósi Gyula pedig a prágai mintát tartja elfogadhatónak, ahol kilenc lovag, tizenöt misés pap, egy diakónus, egy szubdiakónus és két akolitus tevékenykedett, nyilvánvalóan a szolgáló népekkel együtt.⁵¹ A johanniták többnyire nem éltek monasztikus életet: a rend tagjai gyakran nem is laktak a házban, hanem valamelyik birtokon tevékenykedtek, plébánosként szolgáltak vagy egy ispotályt irányítottak.⁵²

4. *propter multitudinem hospitum* — a fehérvári johannita konvent mint ispotály

A fehérvári johannita konvent létrejöttével kapcsolatban különösebb magyarázat nélkül több helyütt is kiemeli a szakirodalom, hogy egy ilyen intézményre azért volt szükség, mivel a koronázó városba számos zarándok érkezett Szent István király és Szent Imre herceg sírjához.⁵³ Úgy véljük, ez az állítás teljesen logikus, ám részletesebb vizsgálatot érdemel. Ennek keretében áttekintjük a fehérvári ispotályról rendelkezésünkre álló információkat, megvizsgáljuk a városba érkező zarándoklatok kérdését, régészeti információk, valamint különböző külföldi és hazai analógiák alapján igyekszünk képet rajzolni az ispotály működéséről.

A *domus hospitalis*, amit leginkább ispotálynak szokás fordítani, eredetileg zarándokházat, a középkor végén inkább szegényházat jelentett, mintsem kórházat, habár nyilvánvalóan látogatói között voltak betegek is.⁵⁴ Elhelyezkedésüket tekintve — ahogy Székesfehérvár esetében is láthatjuk — leginkább a külvárosokban voltak, és az itt folyó munkát többnyire

⁴⁸ HUNYADI 2006, 204.

⁴⁹ VARJASSY – KÖLNEI 2012, 66. Például egy 1525-ben kelt hiteleshelyi oklevélben a következőket találjuk a *series dignitatum*-ban: *Nicolaus de Zabady preceptor, Petrus de Alba lector, Stephanus de Zabas cantor és Gallus de Bykad custos* — kivétel nélkül mind magyar nevek (DL 106771).

⁵⁰ HUNYADI 2010, 109.

⁵¹ MÁRTONFFY 1918, 23.; SIKLÓSI 1982, 8.

⁵² HUNYADI 2010, 97. A plébánosi funkcióról lásd alább.

⁵³ Lásd például: SIKLÓSI 1984, 1581.; HUNYADI 1998, 37.

⁵⁴ KUBINYI 2004, 188. A betegápolás természetesen már a kora-középkor óta a bencés monostorok feladatkörébe tartozott, ám a 12. századtól a városok megelőzték a monostorokat a szociális tevékenységben (OHLER 1989, 82–85., 89.).

papok irányították.⁵⁵ A hazai kutatás csekély mértékű magyarországi ispotályos tevékenységet feltételez a johannitákkal kapcsolatban, hiszen mindössze két ispotály (Fehérvár, Sopron) és két fürdő (Esztergom, Győr) létét látja igazoltnak, bár Varjassy Péter és Kölnei Livia úgy véli, biztosan volt ispotály Boiscén is, továbbá valószínűleg volt ilyen intézmény Győrben, Ljubán és Vránában.⁵⁶ Arra nézve nincs pontos adatunk, hogy a koronázó városban mikortól végeztek ispotályos tevékenységet, de Erzsébet hercegnő említett oklevele alapján úgy véljük, minden bizonnyal a kezdetektől fogva megvolt a konvent ezen funkciója. A legújabb feltételezések szerint 1165 körül készült el az ispotály ám mi ezt a konkrét dátumot nem látjuk elég meggyőzőnek még akkor sem, ha a koncepció alapvetően helyes.⁵⁷ Marie-Madeleine de Cevins viszont bizonyosan téved, amikor azt írja, hogy a johanniták csak a középkor legvégén létesítettek kórházat Székesfehérváron,⁵⁸ hiszen IV. Ince pápa 1252-es oklevele már utal fehérvári ispotály illetve zárandokház létrehozására, hogy *propter multitudinem hospitum* engedélyezi a rendtagoknak az étkezés alatti beszédet.⁵⁹ Egy másik adat tanúsága szerint az 1280-as években a fehérvári konvent meg kívánta szerezni a kassai Szent Erzsébet egyházhoz tartozó ispotályt, ám ez nem sikerült.⁶⁰

*

A fehérvári zárandoklatok kérdését az úthálózat, a szentkultuszok megjelenése és országos elterjedése, továbbá az egyéb helyi ispotályok megléte alapján elemezzük. A város középkori alaprajzában vizsgálatakor Fügedi Erik foglalkozott a várost érintő útvonalak problémájával. Székesfehérvár több jelentős út találkozásánál fekszik, melyek közül a nyugatról, délnyugatról és délről, azaz Veszprém, illetve a Balaton, Tolna és Pécs irányából érkezőket a Sziget gyűjtötte össze, míg a Győr és Buda felől befutó utak csomópontja a *Civitas Exterior*, azaz a Budai külváros volt. Ezeket a belváros ütőere, a *Vicus magnus* terelte egy utcába, amely a mai Liszt Ferenc utca, Városház tér, Fő utca nyomvonalon szelte át a várost,

⁵⁵ UO. 194.

⁵⁶ HUNYADI 2010, 102., 118., 123., 125.; VARJASSY – KÖLNEI 2012, 64. A problémát Somogyi Zoltán — a forráshiányon túl — abban látta, hogy a rend ispotályos tevékenységének virágkora a 12–13. századra esett, ám ez az időszak még az okleveles gyakorlat szükzavúságának kora, majd a 14. századtól már jobban előtérbe került a harc, a hiteleshelyi tevékenység és a diplomácia (SOMOGYI 1941, 25.).

⁵⁷ VARJASSY – KÖLNEI 2012, 66. III. István 1166. október 24-én kelt oklevelének *sancti pauperes hospitalis domus* kifejezése (HO VII: 1.) valóban utalhat ispotályos tevékenységre, ám Székesfehérvár nem szerepel a privilégiumban. Mindazonáltal ekkoriban más johannita rendház valószínűleg még nem működött Magyarországon, így másra nem utalhat az oklevél idézett szakasza. A szerzők szerintünk abban mennek túl a bizonyíthatón, hogy kifejezetten 1165-re koncentrálják az ispotály elkészültét, amit ilyen formában nem lehet igazolni.

⁵⁸ CEVINS 2003, 50.

⁵⁹ FEJÉR CD IV/2: 127.

⁶⁰ SOMOGYI 1941, 25.

elhaladva többek között a koronázótemplom előtt is.⁶¹ Ezen úthálózatnak köszönhetően Fehérvár része volt a jeruzsálemi zarándokútnak is, melynek forgalmáról már a 11. századból vannak információink.⁶² Az 1031–1043 között készült itinerárium *Wzenburch* formában említi a várost,⁶³ de az 1065-ös német főpapi zarándokcsoport is megállhatott itt a *Vita sancti Altmanni episcopi Pataviensis* szerint.⁶⁴ Az első keresztes hadjárat idején pedig Kálmán király a város előtt verte szét a Gottschalk-féle garázdálkodó csoportot.⁶⁵ A sort még lehetne folytatni, ám lényegesebb azt megjegyeznünk, hogy a 13. század végén a kis-ázsiai török terjeszkedés és a Jeruzsálemi Királyság bukásának következtében már elmaradozott a szárazföldi zarándoksereg; immár hajón jártak a Szentföldre Európából.⁶⁶ Világos, hogy ezt követően jelentősebb tömegek már leginkább a szentek sírja miatt érkezhettek a városba.

Ha azt vizsgáljuk, hogy egy szentnek milyen kultusza volt egy adott helyen, érdemes a legendáknál kezdeni. Szent István három legendája közül a *Legenda minor*,⁶⁷ de különösen a Hartvik püspök-féle legenda⁶⁸ leírásaiban találkozunk csodákkal. Előbbi esetében ezek merőben általánosak, konkrét gyógyulást csak az 1100 körül keletkezett Hartvik-legenda mutat be.⁶⁹ Klaniczay Gábor a motívumkincset vizsgálva úgy véli, a csodák alacsony száma annak tudható be, hogy gyenge lehetett a 11. századi Magyarországon az ezekbe vetett hit, hiszen ennek ellenkezője a népi kultuszt tanúsítaná. Ráadásul az 1083-as szentté avatások mögött átgondolt, újító vállalkozást lát, amely I. László pozícióját hivatott megerősíteni.⁷⁰ Hasonló mondható el a kevés életrajzi elemet tartalmazó Szent Imre legendával kapcsolatban is,⁷¹ melyben az egyetlen csodaleírás — a vezeklő Konrád lovag története — szintén jól

⁶¹ FÜGEDI 1965, 7.

⁶² A következőkben felsoroltakon kívül számos példát említ még: HOLL 1986, 270–273.

⁶³ GOMBOS II. 845.

⁶⁴ GOMBOS III. 2310–2311. Ez a forrás a várost *Wizenburc* illetve *Wizzeburch* formában említi. Fontos megjegyeznünk, hogy ugyanerről az expedícióról beszámol az Altaichi Évkönyv is. Mindkét forrás megegyezik abban, hogy 1065. július 23-án a Szentföldről hazatérőben elhunyt Günther bambergi püspök, illetve Altmann aacheni prépost ekkor kapta meg a passauai püspökségre a gyűrűt és a pásztorbotot. A különbséget az jelenti, hogy míg Altmann püspök életrajza egyértelműen Fehérvárt nevezi meg, addig az évkönyv *donec pervenit ad urbem, quae Deserta civitas nuncupatur* (GOMBOS I. 104.) megjegyzése sokkal inkább Sopronra utal (MAKK – THOROCZKAY 2006, 84.). Mivel az Altaichi Évkönyv korábban keletkezett, lehetséges, hogy ez utóbbi értelmezés a helyes, ám ettől függetlenül Fehérvár fontosságát és a szent királyok kultuszának meglétét jelezheti, hogy a *Vita* 12. századi szerzője a koronázó városba helyezte az eseményeket.

⁶⁵ GYÖRFFY 1987, II/340.

⁶⁶ HOLL 1986, 273.

⁶⁷ SRH II. 393–400.

⁶⁸ SRH II. 401–440.

⁶⁹ Itt olvashatunk egy tizenkét és egy hét éves fiú gyógyulásáról, egy asszony egyetlen fiának feltámasztásáról, valamint egy Matild nevű ispánné gyógyulásáról (SRH II. 435–438.). A Hartvik-féle Szent István legendát Thoroczky Gábor 1097–1099 közé, tágabban 1103-ig keltezte (THOROCZKAY 2009 [2000], 67–87.). Ugyanő foglalta össze a kérdés historiográfiáját is (THOROCZKAY 2009 [2003], 171–214.).

⁷⁰ KLANICZAY 2000, 132., 118.

⁷¹ Ezt próbálta kiegészíteni Bollók János, ám vizsgálata negatív eredménnyel zárult (BOLLÓK 1986, 61–75.). SRH II. 449–460.

ismert toposznak tekinthető.⁷² Ettől függetlenül az a tény, hogy a 12. század közepén keletkezett legenda említi a Szent István sírjánál naponta történő csodákat,⁷³ utalhat arra, hogy már ekkor érkeztek ide zarándokok, ráadásul az sem lehet véletlen, hogy a johannita egyházat első királyunk tiszteletére szentelték.

Intenzív, korokon átívelő gondoskodás a fehérvári koronázó templomban csak két sírnál figyelhető meg; ezek közül az egyik Szent István-sírja.⁷⁴ A másik jelentős kultuszhely a templom déli árkádsorában található sír, melyben Szabó Zoltán Imre herceg nyughelyét vélte felfedezni.⁷⁵ 1249-ben IV. Ince pápa negyvennapos búcsút adott a szent királyok sírját felkeresőknek, amennyiben Szűz Mária vagy az adott király ünnepén érkeznek,⁷⁶ majd V. Orbán 1366-ban Erzsébet anyakirályné közbenjárására egy év és negyven nap búcsút engedélyezett a székesfehérvári bazilika ereklyéit — többek között Szent István király testét — felkeresők számára.⁷⁷ 1450-ben aztán a pesti országgyűlés és Hunyadi János intézett kérelmet a pápához, hogy a Szentév miatt Rómát felkeresni szándékozó magyarok itthon is elnyerhessék a búcsút, az így megtakarított pénzt pedig a török háborúra fordíthassák. A pápa engedélyt adott erre, de azzal a kikötéssel, hogy a három római főtemplom helyett Szent László váradi, vagy Szent István fehérvári sírját látogassák meg három egymást követő napon a búcsút elnyerni szándékozók.⁷⁸ A kultusszal kapcsolatban fontos információval szolgál még István király fejereklyéjének jelentős szerepe is: 1386-ban erre esküdtek fel a nemesek, majd 1440. július 17-én — a Szent Korona hiányában — az erről leszerelt koronával koronázták meg I. Ulászlót.⁷⁹

⁷² KLANICZAY 2000, 309.

⁷³ SRH II. 458. – *Interea fama erat beati Stephani regis Pannonie, ad cuius sepulchrum cottidiana fiebant miracula, insignis habebatur.*

⁷⁴ Szent István király sírjával Györffy György részletesen foglalkozott, és a ma első királyunk nyughelyének tartott kriptát Kralovánszky Alán találta meg 1970–1971-ben a bazilika főhajójában (GYÖRFFY 1977, 384–394.; KRALOVÁNSZKY 1988, 168–169.). A 13. századból már tudunk esztergomi és egri Szent István-körmenetről (BÁLINT 1998, III/226–228.), sőt a kultusz élőségét bizonyítja az ismeretlen fehérvári költő verse is: *Regia urbs Alba gaudet tanto digna principe/ decorata quidem laude,/ re simus et nomine:/ eo quod tam pretiosi/ corporis egregium/ possidere mernisti/ felix facta pretium.* Magyarra Sík Sándor fordította le (KRALOVÁNSZKY 1988, 171.).

⁷⁵ SZABÓ 2007, 37–44. Szent Imrének két himnusza maradt ránk és egy alleluja vers. A *Laetare Pannonia* antifóna rövid szakasza arra utal, hogy a kultusz elsősorban Székesfehérvárhoz kötődött (TÖRÖK 2007, 48–49.). A vonatkozó sorok: *gaudens Alba Regalis/ de Emerici gloria/ Deo vota dulcia/ solve laude varia* (SZÖVEGGYŰJTEMÉNY 1992, 279.).

⁷⁶ BÁLINT – BARNA 1994, 53.

⁷⁷ KERNY 2013, 13.

⁷⁸ CSUKOVITS 2003, 45. Itt jegyezzük meg, hogy Csukovits Enikő kutatásai alapján Szent László váradi sírjához többen zarándokoltak, mint Szent Istvánéhoz Székesfehérvárra (CSUKOVITS 2000, 9.).

⁷⁹ KERNY 2013, 14.

A középkor végén dolgozó humanista történetírók négy országos ismertségű zarándokhelyet említenek, köztük Székesfehérvárt.⁸⁰ Ransanus, Bonfini és Oláh Miklós kiemeli Szent István és Szent Imre sírhelyét.⁸¹ A kultusz tovább élt a kora újkorban is, hiszen a 17. században erre járó török utazó, Evlia Cselebi említi, hogy Fehérvár továbbra is fontos szakrális hely maradt a korabeli magyarság tudatában.⁸²

Amennyiben egy adott helyen volt egy szentnek valamiféle helyi kultusza, ereklyéje, akkor az erősen serkentette az ottani lakosság zarándokló kedvét az adott szent kultuszának központjába.⁸³ Szent István 1083. évi kanonizációja után nemcsak a jobb kart, hanem a koponyát, a bal kart és a lábsontokat is leválasztották,⁸⁴ melyek aztán az ország számos pontjára elkerültek.⁸⁵ Ennek nyomán érdemes számba venni a Fehérvárott eltemetett szenteknek dedikált középkori egyházakat. A legfrissebb kutatások alapján a 11. századtól 1543-ig (Székesfehérvár török elfoglalásáig) Szent István tiszteletére 161,⁸⁶ Szent Imrének 79 templomot szenteltek a Kárpát-medencében.⁸⁷ Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy Szent Lászlónak a középkorban 147 patrocíniuma volt.⁸⁸ Mindez azt mutatja, hogy nagyon élő kultusza volt mindkét Fehérváron eltemetett szentnek, ami minden bizonnyal pozitívan befolyásolta a városba érkező zarándokok számát is.

Ezt erősíti, hogy a johannita ispotályon túl más szálláslehetőségek is rendelkezésre álltak a városba érkező zarándokok számára. Az először 1234-ben említett, de Siklósi Gyula szerint a 12. század első felében létrejött Szent Miklós társaskáptalan is tartott fenn ispotályt.⁸⁹ Elhelyezkedését tekintve ez a Budai külvárosban volt, a város azon részén, ahol az északról érkező utak egyesültek, mintegy párhaként a déli és nyugati utakat egyesítő Szigetnek, és az ott megtelepülő johannita konventnek. Egyetlen, 1370. évi oklevél említi a Szent Antal vendégházat, pontosabban annak igazgatóját, János papot.⁹⁰ Miután az oklevél a keresztes konvent levéltárában maradt fenn, Károly János összekapcsolta a johannitákkal, ám Siklósi Gyula már a társaskáptalanhoz kötötte.⁹¹ A középkori Magyarországon működő Szent

⁸⁰ CSUKOVITS 2003, 142. A másik három: Batai apátság (Szent Vér ereklyéje), Várad (Szent László sírja) és Újlak (Kapisztán Szent János sírja).

⁸¹ RANSANUS 33–34.; BONFINI I/1: 350.; OLÁH 21–22.

⁸² MAGONY 2002, 80.

⁸³ Lásd: CSUKOVITS 2003, 178–179.

⁸⁴ KERNY 2013, 13.

⁸⁵ Például: Szentjobb, Bozók, Zalavár, Pannonhalma, Pécs, Csatár, Zágrábremete (BÁLINT – BARNA 1994, 54.).

⁸⁶ RIBI – SMOHAY P. – UGRITS 2013, 537–538.

⁸⁷ SMOHAY P. 2007, 263–264.

⁸⁸ MEZŐ 2003, 211–221.

⁸⁹ SIKLÓSI 1991, 111.

⁹⁰ DL 106153.; ÉRSZEGI 1971, 38.

⁹¹ KÁROLY 1898, II/153.; SIKLÓSI 1990, 59.

Antalról nevezett ispotályosok három házárol tud a kutatás: Darócon, Pozsonyban és Segesvárott volt jelen a rend, az adott ispotály védőszentje pedig mindig azonos volt a rend védőszentjével, Szent Antallal.⁹² A Fehérváron feltűnő vendégház esetében sem elképzelhetetlen, hogy ehhez a rendhez tartozott volna.

A városba érkező zarándokok számát végül minden bizonnyal az a körülmény is gyarapította, hogy a 15. században az öt fehérvári éves vásár közül az egyik mindig Szent István (augusztus 20.), egy másik pedig mindig Szent Imre (november 5.) ünnepnapjához kapcsolódott.⁹³

*

Székesfehérváron az egykori Sziget utca területén⁹⁴ 1978–1984 között folytak ásatások Siklósi Gyula vezetésével, melyek célja az egykori johannita konvent épületének feltárása volt. A rendház (**2. ábra**) meglehetősen nagy területet foglalt el, melynek egy részét kőfal vette körül. A feltárt épületek⁹⁵ közül sikerült azonosítani egy 13 x 6 méteres belméretű konyhát, melyhez két kisebb helyiség csatlakozott. Tőle délnyugatra a *preceptor*i palotát sejtették,⁹⁶ amire a viszonylag nagy épület 190 cm-es falvastagsága, terazzo padlója és az északkeleti sarkán épült 5,1 x 3,5 méteres belméretű, csigalépcsővel ellátott torony engedett következtetni. A fent említett épületegyüttestől északkeletre feltártak egy 11,5 x 5,1 méteres belméretű termet, ettől délkeletre pedig egy 26 x 9 méteres belméretű csarnokot.⁹⁷ Ez utóbbiban Hunyadi Zsolt a káptalani termet feltételezi,⁹⁸ ám akár a zarándokok elhelyezésére is szolgálhatott. Fontos kiemelni, hogy találtak 12., 13. és 15. századi járószintet is, mely utóbbi azért érdekes, mert a késő középkort általában a fehérvári építészet hanyatló korszakának szokás felfogni, holott itt éppen ekkor épült újjá a rendház.⁹⁹

A jelentős méretbeli eltérések miatt nem érdemes részletesen ismertetni a johanniták legfontosabb, jeruzsálemi, akkói és rodoszi rendházainak felépítését, ám néhány paraméterre és funkcióra szeretnénk rámutatni. Jeruzsálemben egy hatalmas, 130 x 130 méter alapterületű

⁹² SOMOGYI 1941, 29., 101.

⁹³ WEISZ 2010, 1433. A Szent István napjához kötődő vásárnak Árpád-kori előzményei is vannak (ZSOLDOS 2009, 374.).

⁹⁴ Azóta a területen lakótelep épült (Palotavárosi lakótelep), a johannita konvent helyét ott jártunkkor semmiféle maradvány vagy emléktábla nem jelölte. A régész Reich Szabina a mai Tolnai utcai parkba helyezi a rendházat (REICH 2013, 49–50.).

⁹⁵ Mintegy a terület 20%-a. Az ásatások dokumentációját a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban őrzik, ám a dolgozat leadásáig nem sikerült hozzáférnünk, mivel más dolgozik rajta.

⁹⁶ Nincs térképes forrásanyag, rajz, építmények funkciójára utaló írásos emlék. Kovács Péter szerint a késő középkori Székesfehérvárról az 1601-es francia mérnök által készített vázlat adja a leghitelesebb képet. Ezen szerinte a 3-as szám jelöli a Szent István templomot és a 7-es az ispotályt (KOVÁCS 1972, 263.).

⁹⁷ SIKLÓSI 1990, 79–80.

⁹⁸ HUNYADI 2010, 105.

⁹⁹ SIKLÓSI 1984, 1583. Itt említjük a legérdekesebb leletet, egy úgy nevezett „dreihauseni” serleget, amely könnyedén megtréfálhatta óvatlan használóját.

épületegyüttest bírt a rend a Szent Sír templomtól délre (**3. ábra**), mely összesen mintegy 400 embernek adhatott otthont, és magában foglalta a nagymesteri palotát, három templomot, a konventet, két kórházat, fürdőt, raktárakat és gazdasági épületeket. Csak a kórház 70 x 36,5 méter alapterületű volt, belmagassága elérte az 5,5 métert,¹⁰⁰ mely akár 1000 ember befogadására is alkalmas volt.¹⁰¹ Akkói házuk a Szent János kapu közelében jött létre a 12. század első felében (**4. ábra**), és csak a belső udvar 1200 m² alapterületű volt. Itt is volt palota, hiszen Jeruzsálem 1187-es eleste után ide került a rend székhelye. A refektórium alapterülete 30 x 15 méter volt, míg a konyháé 7 x 13 méter.¹⁰² Miután a johanniták a 14. század elején Rodoszra költöztek, szükséges volt egy hasonlóan jelentős központ létrehozása a szigeten (*collachium*). A bizánciaktól örökölt épületegyüttes még a jeruzsáleminél is nagyobb volt, habár beépítettség tekintetében kevésbé volt sűrű: 200–250 x 380 méteren zajlott a rend élete. A komplexum legmagasabb pontján állt a 40–50 x 65–80 méter alapterületű nagymesteri palota négy toronnyal, mely magában foglalta a fontosabb tisztviselők lakrészeit, illetve egy vendégházat is. 1302-ben legalább 32 fős kiszolgáló-személyzet tevékenykedett benne.¹⁰³ Elmondhatjuk, hogy a rend katonai és monasztikus aspektusai az építészet terén is megjelennek: jelen vannak a védelmi funkciót betöltő falak és megerősített kapuk, valamint a monasztikus életformára utaló négyzetes alaprajz, a kápolna, a refektórium, a dormitórium és a káptalan.¹⁰⁴ Legyenek bármennyire is szerények a fehérvári rendház épületéről való ismereteink, ez a jelenség ott is nyomon követhető.

A johanniták magyarországi szociális tevékenységének még csak a körvonalai sem mutathatók ki,¹⁰⁵ így kénytelenek vagyunk analógiákra hagyatkozni. A korábban említett hatalmas méretű jeruzsálemi ispotály vallástól függetlenül minden rászorulót ingyen befogadott.¹⁰⁶ A valós orvosi ellátás ritka lehetett, már csak azért is, mivel abból kiindulva, hogy a kórház tizenegy kórteremre volt osztva, melyek mindegyikében egy *magister* és tizenkét *cliens* működött, közel hét beteg juthatott egy felügyelőre, ám orvusból mindössze négy volt; akár ezer emberre.¹⁰⁷ Valószínűleg helytálló a Hunyadi Zsolt által is idézet Johnathan Riley-Smith állítása, miszerint sokan nem azért zárandokoltak Jeruzsálembe, hogy

¹⁰⁰ BOAS 2006, 43–46.

¹⁰¹ KEDAR 1998, 8.; VARJASSY – KÖLNEI 2012, 17–19.

¹⁰² BOAS 2006, 49–55. Felhívjuk a figyelmet, hogy a Siklósi Gyula által Fehérváron konyhaként azonosított épület területe 6 x 13 méteres volt.

¹⁰³ LUTTRELL 2003, 79–93.

¹⁰⁴ BOAS 2006, 193.

¹⁰⁵ SOMOGYI 1941, 24.

¹⁰⁶ VARJASSY – KÖLNEI 2012, 12.

¹⁰⁷ KEDAR 1998, 8–12.

meggyógyuljanak, hanem hogy ott halhassanak meg.¹⁰⁸ A korszakra valóban nagyon jellemző volt, hogy a test gyógyításánál fontosabb volt a lélek megmentése.¹⁰⁹ Rodoszon már rendszeres volt a napi kétszeri vizit is, ahogy azt Lobkowicz János leírásából (1493) megtudjuk, igaz itt legfeljebb száz beteget tudtak befogadni.¹¹⁰ A lovagrend fontos feladatai közé tartozott a talált gyermekek felkarolása, akiket aztán *filii beati Iohannis*nak hívtak, habár nem volt kötelező belépniük a rendbe, amikor felnőttek.¹¹¹

A regula előírásai azonban leginkább csak a központban érvényesülhettek, míg Európában inkább egyszerű szálláshelyekként funkcionáltak a johannita ispotályok, ahol 10–12 ágynál több ritkán lehetett.¹¹² Néhány jelentős nyugat-európai zárandokházukat vizsgálva Anthony Luttrell arra a következtetésre jutott, hogy Toulouse-ban 1446-ban majdnem száz ágy állt a vendégek rendelkezésére, míg Genovában 1373-ban negyven ágy volt fenntartva férfiak, harminckettő nők számára.¹¹³ Ezek a helyszínek azonban különösen frekvenciáltak voltak, hiszen Toulouse a Santiago de Compostelába vezető zárandokút francia szakasza mentén fekszik, míg Genova jelentős kereskedőváros volt. Magyarországon nem ismerjük egyetlen johannita ispotály befogadóképességét sem, ám néhány, mások által fenntartott házét igen: a Stibor vajda által alapított szakolcai Szent Erzsébet ispotályban tizenkettő, a pozsonyi Szent Lászlóban húsz, a besztercebányai Szent Erzsébetben legfeljebb huszonnégy fő fért el,¹¹⁴ míg a soproni Szent Erzsébet ispotállal kapcsolatban annyit tudunk, hogy 1476-ban Sarlobitz Miklós nyolc teljesen felszerelt ágyat juttatott az intézménynek.¹¹⁵ Így nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük — mivel a négy felsorolt helyszín is jelentős útvonalak mentén fekszik —, egyszerre Fehérvárott sem lehetett húsz főnél többet elhelyezni. Megoldást jelentene, ha sikerülne a rendház területének teljes feltárását elvégezni, hiszen azt sem tudjuk, pontosan hol helyezkedett el az ispotály. Minderre azonban kevés esély mutatkozik.

A fehérvári ispotály működését illetően segítséget nyújthat, ha áttekintjük a többi magyarországi johannita ispotály történetét. Esztergomban Hunyadi Zsolt feltételezi az ispotály meglétét, ám nem látja bizonyítotttnak, bár kiemeli, hogy a város fontos állomása volt

¹⁰⁸ HUNYADI 2006, 196. A rend regulája szerint: „midőn oda beteg érkezik, így fogadják: először vallja meg bűnét a szerzetes presbiternek, majd gyóntassák meg, s ezután vitessék ágyba, és ott — mintha úr volna — minden nap, mielőtt a testvérek reggelizni mennének, szeretetteljesen gondoskodjanak róla a ház lehetőségei szerint; és vasárnaponként mindnyájan ebben a házban egy episztolát és egy evangéliumot énekeljenek, és a körmenet alatt pedig szenteltvízzel hintessék meg.” – HOMONNAI – HUNYADI 1998, 16. caput (182. old.)

¹⁰⁹ VARJASSY – KÖLNEI 2012, 26.

¹¹⁰ Uo. 37–38.

¹¹¹ KEDAR 1998, 6.; FOREY 1986, 148–149.

¹¹² VARJASSY – KÖLNEI 2012, 65. Azt lényeges megjegyeznünk, hogy egy ágyban nem feltétlenül egy ember aludt a középkorban.

¹¹³ LUTTRELL 1994, 77.

¹¹⁴ SOMOGYI 1941, 100.

¹¹⁵ MAJOROSSY 2003, 224.

a Szentföldre tartó belföldi zarándokútnak.¹¹⁶ Varjassy Péter és Kölnei Livia már úgy látja, hogy Adrianus *hospitalarius* 1233. évi jelenléte kellő érv az ispotály megléte mellett, sőt az országban egyedülálló módon Esztergom városában kettő is létesült. A Szent Kereszt tiszteletére szentelt konventet 1226-ban említik először, míg a Szent Erzsébet ispotályt 1404-ben.¹¹⁷ Előbbi romjai a királyi városban találhatóak, míg utóbbinak a III. Béla felesége által épített közfürdő képezhette alapját, melyet 1238-ban IV. Béla adott a johannitáknak.¹¹⁸ Ugyanebben az évben kapott nyilvános fürdőt szintén IV. Bélától a győri rendház is, amelyet ekkor említettek először.¹¹⁹ A források nem bizonyítják, hogy tartozott volna hozzá ispotály is, ám mivel Győr — Székesfehérvárhoz hasonlóan — a Nyugat-Európából a Szentföldre vezető út fontos állomása volt, így elképzelhető, hogy a johanniták itt is kialakítottak zarándokházat.¹²⁰ Vránán sem bizonyítják írásos vagy régészeti adatok az ispotály meglétét, ám a rend 14. századi központjában is lehetett valamiféle vendégház, hiszen sokan érkeztek ide, ráadásul a rend szellemiségének is ez felelt meg.¹²¹ Az előbb említett példánál lényegesen jobb forrásadottságokkal rendelkezik a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt soproni johannita rendház, melynek története számos ponton kapcsolódik a fehérvári konventéhez.¹²² A soproni konventet minden bizonnyal 1247–1250 között alapították, és a kereszteseknek fontos védelmi funkciója volt a nyugati határ mentén.¹²³ Maga a ház — Fehérvárhoz hasonlóan — a falakon kívül, a Bécsbe vezető út mentén állt.¹²⁴ Az ispotályról — amely nem itt, hanem kicsit beljebb, az Ikva partján épült¹²⁵ — annyit tudunk csupán, hogy 1346-ig állt a johanniták kezelésében, majd ezután a város vette át a keresztesek által szedett vám feléért cserébe, ami a fenntartási költségeket fedezte.¹²⁶ Az intézményt ezután a város felügyelte a *Spitalmeister* révén, területén pedig templomot emeltek Szent Erzsébet

¹¹⁶ HUNYADI 2010, 118–120.

¹¹⁷ VARJASSY – KÖLNEI 2012, 67–71.

¹¹⁸ HORVÁTH 1979, 150.; HORVÁTH 1991, 134.

¹¹⁹ HUNYADI 2010, 123–124.

¹²⁰ VARJASSY – KÖLNEI 2012, 77. Ezt szerintünk némileg árnyalja, hogy az első említés időszakában, a 13. század második harmadában már kevesebben választották a szárazföldi útvonalat a Szentföldre.

¹²¹ UO. 82.

¹²² Az 1274-ben említett Rudewanus soproni parancsnok azonos az 1264-ben még fehérvári keresztesként említett Rodoanusszal (HÁZI 1939, 135.). 1470-ben kelt oklevelében Mátyás király megengedte a fehérvári *preceptor*nak, hogy kinevezze a sopronit (DL 17083.). 1551-től az utolsó fehérvári *preceptor*, Dalmády Sebestyén vette birtokába az ekkor már meglehetősen elszegényedett soproni házat, és bírta 1574-ben bekövetkezett haláláig (REISZIG 1910, 637–638.).

¹²³ Erről bővebben szót ejtünk a 7. fejezetben.

¹²⁴ HUNYADI 2010, 126.

¹²⁵ MAJOROSSY 2003, 222.

¹²⁶ A vámot még II. Andrástól kapták 1217-ben, és tulajdonképpen a babóti kapuvám kétharmada volt (REISZIG 1910, 543.).

tiszteletére.¹²⁷ A későbbiek során három fürdőhelyet alakítottak ki, valamint egy szobát zarándokok részére, majd ez utóbbi az út túloldalán egy önálló házba költözött.¹²⁸

5. A fehérvári johannita konvent konfliktusai környezetével

A keresztesek levéltárában fennmaradt dokumentumok jelentős része peres irat, melyek rávilágítanak a konvent és környezetének konfliktusaira. Az oklevelek által érintett esetek jelentős részében a johanniták mint felperes fél szerepelnek, a másik oldal álláspontja azonban a többi fehérvári levéltár pusztulásával nem felderíthető, ami mindenképpen óvatosságra inti a kutatót. A tárgyalt esetek 14–16. századiak, korábbiakra sajnos nem találtunk megfelelő példákat. Másként van ez Sopron esetében, ahol már a lovagok letelepedését is komoly viták előzték meg: a rendház építése során a rend ellentétbe került a polgárokkal, a konfliktust pedig 1250-ben Csák tárnokmesternek és soproni ispánnak úgy sikerült elsimítani, hogy a feleket szerződés kötésére kényszerítette, melynek értelmében a johanniták védelmi funkciót vállaltak a településen.¹²⁹

*

A kutatás során abból indultunk ki, hogy a város, az itt működő egyházak és a polgárok — mint szomszédos birtokosok — az évszázadok során számos alkalommal kerülhettek konfliktusba a johannitákkal, melynek nyoma maradt az okleveles anyagban is. A helyzetet jól mutatja Mátyás király 1486-ban kelt oklevele, melyben ígéretet tett Bertalan vránai perjelnek, hogy a fehérvári konvent birtoksérelemt megoldja.¹³⁰ A legkorábbi említhető példa szerint 1340-ben a kereszteseket Barc birtokába¹³¹ akarták bevezetni, de az eljárás során több fehérvári egyház tiltakozott. A protestálók között találjuk Miklóst, a Budai külvárosban található Szent Miklós társaskáptalan olvasókanonokját, továbbá a Szűz Mária-prépostság részéről Donk dékánt, János örkanonokot és Péter éneklőkanonokot.¹³² Ugyanezen birtokot érinti egy harminc évvel későbbi oklevél is, melynek tanúsága szerint a johanniták III. Béla 1193-as oklevelének tartalmát illetően kerültek ellentétbe a Szent Miklós káptalannal.¹³³ Barc

¹²⁷ HÁZI 1939, 150., 156. A tendencia országos szinten is jellemző: a késő középkorban a legtöbb királyi szabad városban az ispórályok kegyura már a város volt (KUBINYI 2004, 190.).

¹²⁸ MAJOROSSY 2003, 222.

¹²⁹ BELITZKY 1938, 496.; HÁZI 1939, 134.; CSATKAI 1956, 349.

¹³⁰ DL 106664.; ÉRSZEGI 1971, 282.

¹³¹ Ma: Sárkeresztes (Fejér megye). Lásd: CSÁNKI 1897, III/318.; GYÖRFFY 1987, II/348–349. Az okleveles anyag egyértelműen azonosítható földrajzi neveit mai formájukban közöljük, ha azonban az azonosítás nehézségekbe ütközik, lábjegyzetben jelezzük ezt.

¹³² DL 106118.; ÉRSZEGI 1971, 6.

¹³³ DL 106170.; ÉRSZEGI 1971, 39.

kapcsán meglehetősen hosszúra nyúlt a pereskedés, hiszen 1539-ből egy sor oklevél tudósít a keresztesek és az említett társaskáptalan prépostja közti peréről.¹³⁴

A keresztes konvent és a fehérvári káptalan között halasztott el 1412-ben Garai Miklós nádor egy pert, melynek tárgya az „Illya” nevű birtokon¹³⁵ lévő négy ekényi föld volt. A káptalant Illés kanonok képviselte, míg a kereszteseket Albert, a Szent István egyház plébánosa.¹³⁶ Ez utóbbi jelenléte alapján úgy tűnik, a Szentkirályföldén lévő templom plébánosi feladatait a keresztesek látták el, melyre a johanniták kiváltságai lehetőséget biztosítottak. II. Ince pápa 1137-ben kelt *Christiane fidei religio* kezdetű privilégiuma engedélyezte a rend számára, hogy templomokat és temetőket alapíthassanak, míg IV. Anasztáz pápa ugyanezen szavakkal kezdődő 1154-es bullája hozzáteszi, hogy a rendnek saját papjai lehetnek.¹³⁷ Mezey László úgy vélte, hogy a perjel útján a johanniták csaknem püspöki (*quasi episcopalis*) joghatósággal bírtak saját egyházaik felett.¹³⁸

A fehérvári konvent nem egyszer került ellentétbe a várossal, a polgárokkal is. Egy ilyen esetet mutat be Szepesi Jakab országbíró 1375-ben kelt perhalasztó oklevele, melynek tárgyát Dús birtok¹³⁹ képezte, melyre mind a keresztesek, és őket képviselve Reimundus *preceptor*, mind Tamás fia Imre és Simon deák, fehérvári polgárok igényt tartottak.¹⁴⁰

Bőven találunk példákat a helyi egyházi intézmények és a polgárok, valamint a környék nemeseinek kereszteseket sújtó hatalmaskodásaira. Fejér megye 1416. évi oklevele szerint január 15-én több fehérvári kanonok és más egyháziak parancsára az Ingovány falu kanonoki negyedében lakó, név szerint említett huszonhat jobbágy a keresztes konvent birtokára tört, a befagyott vízen a nádat learatták, az ott dolgozó László keresztest és másokat elkergették, majd másnap a káptalani negyedben lakó Mihály bíró és társai megbilincseltek és megverték a keresztesek negyedében, azaz Szentkirályföldén lakó, akkor épp a mészárszéken tartózkodó Fekete György péket és Szakálas Tamás takácsot.¹⁴¹ A forrás jelentőségét a számos jobbágynéven túl az említett szakmák felsorolása adja.¹⁴² Hasonlóképpen a fehérvári káptalan

¹³⁴ SZKK.: 3. 14. 20–25., 27. SZKK.: = a fehérvári keresztes konvent 1526 utáni iratainak jelzete a Magyar Országos Levéltár R 302 fondjában (8. doboz). ÉRSZEGI 1971, 346–353.

¹³⁵ Azonosítatlan helynév.

¹³⁶ DL 106273.; ÉRSZEGI 1971, 99.

¹³⁷ HUNYADI 2010, 21.

¹³⁸ MEZEY 1972, 33.

¹³⁹ Ma: Székesfehérvár–Maroshegy déli része (Fejér megye). Lásd: CSÁNKI 1897, III/326.; GYÖRFFY 1987, II/360.

¹⁴⁰ DL 106174.; ÉRSZEGI 1971, 54.

¹⁴¹ DL 106289.; ÉRSZEGI 1971, 106.

¹⁴² A mészároson, péken és takácson kívül Siklósi Gyula említi még a kereskedőt és a földművest, mint Szentkirályföldén végzett foglalkozásokat (SIKLÓSI 1990, 86.).

névéhez köthető a már említett Barc birtok és a Celum folyón¹⁴³ lévő malom jogtalan elfoglalása, melyek használatától Kelkedi Tamás *preceptor* a kalocsai káptalan 1439-es oklevele alapján tiltja el a kanonokokat.¹⁴⁴ A már említett 1539-es barci eset során is történt hatalmaskodás a keresztesek kárára a Szent Miklós prépostság jobbágysági részéről: egy jobbágyot megvertek, egy kutyát pedig megöltek.¹⁴⁵

A városi polgárookra szintén számos panasz érkezett. Szapolyai István nádor 1498-ban kelt parancslevele szerint az év őszén Pajzsos Péter esküdt, akkor a város albírája, Kalmár Dénes fehérvári polgár panaszára — Szőlős Péter bíró és a többi esküdt egyetértésével — a keresztesek kiváltsága ellenére elfogatta és börtönbe záratta a konvent Gál nevű jobbágyát Szentkirályföldén.¹⁴⁶ Hasonló ügyet mutat be egy 1530-ban kelt oklevél, mely szerint a johanniták barci birtokán lakó Keresztes Gáspárt, aki szekéren fát vitt a városba, polgárok egy név szerint felsorolt csoportja megtámadta, megverte és a városházára hurcolta.¹⁴⁷ 1539-ben Bemes András fehérvári bíró és az esküdtek megtiltották István takácsnak, a johanniták jobbágyának, hogy Szentkirályföldén házát újjáépítse.¹⁴⁸ 1542-ben egy kisebb leszámolásról értesülünk: a város leromboltatta a keresztesek Szentkirályföldén lévő lakóházát, a *preceptort* kísérő Oláh Imre jobbágyot elfogták, a város melletti malmukat elpusztították és erdejüket jogtalanul kivágták.¹⁴⁹ Az utóbbi néhány eset azért érdemel különös figyelmet, mert úgy tűnik, a késő középkorban a johanniták nem voltak képesek megvédeni jobbágaikat és saját házukat a városiak támadásaitól, bár az 1272-ben kelt kiváltságlevél értelmében, amelyet aztán Mátyás és II. Ulászló királyok is megerősítettek, Szentkirályföldre lakói fegyveresen védekezhettek a jogtalankodó hatóságok ellen.¹⁵⁰

Bár nem közvetlenül Székesfehérvárhoz tartozik, de érdemi információval szolgál egy 1392. évi eset, mikoris Szentgyörgyi Petrus fia, Imre és fiai elfoglalták a keresztesek iszkai birtokát és 300 márka kárt okoztak, ráadásul lerombolták az ottani egyházat (*ecclesia*), és köveit szentgyörgyi birtokukra vitték, hogy ott másikat építsenek.¹⁵¹ Tizenhét évvel később, a fehérvári káptalan arról jelentett Zsigmond királynak, hogy tizenhárom éve Szentgyörgyi Imre fiai, Tamás, Benedek és Bálint, továbbá János fia László lerombolták a keresztesek iszkai

¹⁴³ A Móri-víz régebbi elnevezése (GYÖRFFY 1987, II/322.).

¹⁴⁴ DL 106455.; ÉRSZEGI 1971, 161.

¹⁴⁵ SZKK.: 3. 14. 21.; ÉRSZEGI 1971, 350.

¹⁴⁶ DL 106698.; ÉRSZEGI 1971, 294.

¹⁴⁷ SZKK.: 3. 14. 1.; ÉRSZEGI 1971, 326.

¹⁴⁸ SZKK.: 3. 14. 26.; ÉRSZEGI 1971, 352.

¹⁴⁹ SZKK.: 3. 14. 29.; ÉRSZEGI 1971, 356.; Károly 1898, II/666–667.

¹⁵⁰ RA 2182.; FEJÉR CD V/1: 211–214. — *praedicti populi ab huiusmodi grauaminibus manibus armatis, si poterunt, contra quemlibet autoritate nostra se defendant.*

¹⁵¹ DL 106204.; ÉRSZEGI 1971, 67. A két terület azóta egybeépült: Iszkaszentgyörgy (Fejér megye).

birtokán épülő, harmadrészben kész palotát (*pallacium*), és köveit Szentgyörgyre hurcolták.¹⁵² A két leírás feltehetően ugyanazon esetet takarja, és csak 1409-ben emlékeztek rosszul, hogy pontosan mikor történt a foglalás, illetve hogy mit szándékoztak építeni a johanniták a birtokon.¹⁵³ Az eset azért érdekes, mert ahogy korábban említettük, a rendnek joga volt birtokain templomot emelni, ahogy az sem példa nélküli, hogy vidéken hozzanak létre egy kisebb épületegyüttest, hiszen például a Szentföldön 1128-ban húztak fel Qalansuwa-i birtokukon egy toronyból, csarnokból (16 x 28–30 m), ciszternából és raktárakból álló komplexumot.¹⁵⁴

6. Együttműködés és belső konfliktusok

A fehérvári johannita konvent és a városiak együttműködése leginkább a kegyes adományokban és a végrendeletekben ragadható meg. Sajnos a koronázó város esetében mindössze három ilyen találtunk, melyek közül kettő polgárok, egy pedig a Rozgonyi család részéről érkezett. Nem ilyen mostoha a helyzet Sopronban, ahol az ispotály — igaz, immár a város kezelésében — a Szent Mihály plébánia után a második legtöbb kegyes adományt kapta.¹⁵⁵ Házi Jenő húsz végrendelezőt sorol fel. Ez a szám már lehetővé teszi, hogy megismerhessük az intézmény ingatlanait (házak, malom, hússzék, kenyérárusító hely, rét, szőlő, káposztakertek, major), amelyek végrendelet révén kerültek a rendház birtokába.¹⁵⁶

A fehérvári adományok egyike a Budai külvárosban lévő Szent Erzsébet utcában¹⁵⁷ lakó Illés fia Mihály özvegyének, Anasztáziának a végrendeletében szerepel, melynek értelmében a korábban is keresztes tulajdonban lévő iszkai szőlőjét adta hat forintért a rendháznak.¹⁵⁸ A másik esetben Pajor János fehérvári polgár és felesége, Erzsébet adták dúsi birtokukat Szent

¹⁵² DL 106249.; ÉRSZEGI 1971, 89.

¹⁵³ Azt mindenesetre le kell szögeznünk, hogy a fehérvári konvent levéltárában más dokumentum nem maradt fenn az esettel kapcsolatban, de a családdal való konfliktusra felsorolható még néhány példa ezekből az évekből. A Szentgyörgyiek már 1391-ben eltiltották a keresztesek iszkai birtokának jogtalan használatától (DL 106203.; ÉRSZEGI 1971, 66.), 1402-ben pedig a birtokfoglalástól is (DL 106222.; ÉRSZEGI 1971, 74.), majd 1405-ben a favágástól (DL 106232.; ÉRSZEGI 1971, 78.). Végezetül egy 1411-ben kelt oklevélből a barci birtok jogtalan elfoglalásáról értesülünk velük kapcsolatban (DL 106261.; ÉRSZEGI 1971, 94.). Később a család tagjai alispánként szolgálták Fejér megyét: *Stephanus et Petrus dicti Vince de Zenthgewrgh vicecomites et iudices nobilium* (1446: DL 44442.; 1447: DL 14041., 14042.; 1448: DL 80917.), *Thomas Wynche de Zenthgywrgh vicecomes* (1461: DL 15648.; 1465: DF 200502.; 1469: DF 200519.).

¹⁵⁴ BOAS 2006, 80.

¹⁵⁵ MAJOROSSY 2003, 223.

¹⁵⁶ HÁZI 1939, 154–156.

¹⁵⁷ Siklósi Gyula a mai Malom utcával azonosította (SIKLÓSI 2004, 460.).

¹⁵⁸ 1437. DL 106445.; ÉRSZEGI 1971, 152. Egy hónappal később az említett Szentgyörgyi család elfoglalta a szőlőt (DL 106446.).

István király iránti tiszteletből a johannitáknak, akiktől cserébe évi 4,5 fehérvári mérő, azaz véka (*vulgo Weka vocata*) búzát vártak.¹⁵⁹

Rozgonyi István,¹⁶⁰ felesége, Cecília és fia, János 1437-ben tett kegyes adománya visszaadta a kereszteseknek az eredetileg is hozzájuk tartozó Tímár birtokot az ugyanitt emelt Szűz Mária egyház kegyúri jogával együtt,¹⁶¹ tehát újabb példáját láthatjuk, hogy birtokain a rend patrónusi jogot gyakorolhatott. A johanniták birtokaival szomszédos Rozgonyiakra azért is érdemes figyelni, mert esetükben egyszerre látjuk példáját az együttműködésnek és a konfliktusoknak. A budai káptalan 1428-ban kelt oklevelében Rozgonyi István¹⁶² harminchat évre bérbe vette a Bodajk birtokhoz tartozó malmot, melynek bérleti díját utódai nem fizették, mint azt Simontornyai István *preceptor* panaszára 1476-ban Mátyás király előtt rögzítették.¹⁶³ A johanniták azonban nemcsak a ki nem fizetett bérleti díj miatt aggódhattak. Szeptemberben a Rozgonyiak jobbágysai Bodajk határában az adót szedő Pál keresztest megtámadták és a beszedett adót elvették tőle, júniusban pedig a Csókakő várához tartozó fehérvárcsurgói jobbágysok kétszáz arany kárt okozva lerombolták a már említett malmot, ráadásul az ehhez tartozó jobbágysokat egy forint adóval jogtalanul megadóztatták, majd a keresztesek Fehérvárra menő jobbágysait kétszeres adóval sújtották és még fát is loptak a bodajki erdőből.¹⁶⁴ Az példákban elsősorban az derül ki, hogy míg a Rozgonyi család Fejér megyei birtoklása első időszakában inkább az együttműködésre törekedett, a század második felében mindez kevésbé volt fontos számukra. Ebben minden bizonnyal közrejátszott az is, hogy Rozgonyi István 1430-ban élethosszig megkapta — az addig honorként kezelt — Csókakő várát, majd 1439-ben Albert király kiterjesztette az adományt fiára, Jánosra is, amit Erzsébet királyné néhány hónappal később örökös birtoklássá változtatott.¹⁶⁵

Az együttműködés jele lehet az is, ha egy birtokügylet úgy ment végbe a felek között, hogy az ellen senki nem tiltakozott. 1372-ben, az Opuliai László által tartott nádori közgyűlésen Albert *preceptor* kérésére visszaiktatás történt: a Celum folyón lévő, korábban Gebe, néhai székesfehérvári bíró fiai, Fülöp és Márk által bérelt malmot kapták vissza a keresztesek.¹⁶⁶ A johannitáknak már a Szentföldön is sok malmuk volt, és Székesfehérvár környéke különösen

¹⁵⁹ 1441. DL 106466.; ÉRSZEGI 1971, 171.

¹⁶⁰ 1425–1439 között fejéri ispán és csókakői várnagy.

¹⁶¹ DL 106440.; ÉRSZEGI 1971, 149. Ma: Mór–Tímárpuszt (Fejér megye). A birtok a későbbiekben is vita tárgyát képezte: 1533-ban Csókakő aktuális ura, Bakity Pál használta jogtalanul (SZKK.: 3. 5. 41.; ÉRSZEGI 1971, 329.).

¹⁶² ENGEL 1987, 615.

¹⁶³ DL 106637.; ÉRSZEGI 1971, 256.

¹⁶⁴ DL 106638.; ÉRSZEGI 1971, 257.

¹⁶⁵ HATHÁZI 2010, 55–56. Mindazonáltal 1476-ban már a család másik ága bírta a várát, szintén örökjogon (lásd: SCHMIDTMAYER 2012, 128–130.).

¹⁶⁶ DL 106165.; ÉRSZEGI 1971, 50.

alkalmas volt ilyen épületek fenntartására. Oláh Miklós szerint a közelben folyó Sároson hatvan gabonaörlő malom volt.¹⁶⁷

*

A johannita konvent levéltárában fennmaradt okleveles anyag a keresztesek belső konfliktusaira is rávilágít. 1490-ben Mátyás keresztes (*frater Mathias crucifer*) tiltakozott saját rendfőnöke, Guti János *preceptor* adománya ellen, aki korábban a csatkaai pálos remetéknek adta a johanniták bodajki erdejét.¹⁶⁸ Ennél szokatlanabb esetről számol be a fehérvári konvent 1520. évi oklevele, melyben engedélyt adnak Márton ősi áldozópapnak (*Martinus presbyter de Ewssii*), hogy a rend habitusát letegye, és egy általa kiválasztott másik rendbe lépjen át.¹⁶⁹ Sajnos a dokumentum nem fűz indoklást az esethez, ám Alan Forey tanulmánya alapján elmondhatjuk, hogy a lovagrendek esetében volt átjárás egyikből a másikba akkor, ha például valaki összeveszett társaival. Elképzelhető, hogy ez történt a fehérvári esetben is. A hatásos működés érdekében egyébként világos, hogy a johannitáknak világi és egyházi újoncokra is szükségük volt, és a legtöbben felnőtt korban léptek be. Ekkor szigorúan ellenőrizték, hogy a novíciusnak ne legyen semmilyen tartozása, és amennyiben az illető hazudott, elveszíthette a ruhát;¹⁷⁰ ez azonban nem lehetséges Márton pap esetére nézve, hiszen az oklevél szerint tartozásait rendezte. Egyébként maga az 1253/1300-ból való johannita regula — bár számos büntetési formát felsorol — nem rendelkezik arról, ilyen esetben mit kell tenni.¹⁷¹

Utolsóként Esztergáros Péter ügyét kívánjuk bemutatni, amely belső konfliktusként, de a keresztesek és a fehérvári egyházi intézmények együttműködéseként is felfogható. Az 1537. december 7-én kelt közjegyzői oklevél arról tudósít, hogy megegyezés született a johanniták és a Szent Miklós társaskáptalan kanonokjai között. Ennek értelmében Dalmády Sebestyén *preceptor*nak el kellett engedni Esztergáros Pétert, egykori rendtársát, ekkor a Szűz Mária egyház kanonokját, aki elkészítette a keresztes konvent hamis pecsétjét. Ezután a kanonok köteles megjelenni a király előtt, amennyiben nem teszi, akkor a keresztesek újfent szabadon elfoghatják és megbüntethetik.¹⁷² Mindez már az eset végét mutatja, ám az ügy országos figyelmet keltett, hiszen még április folyamán János király körlevélben tájékoztatta a politikai elitet a hamisítás tényéről, továbbá megparancsolta, hogy fogják el Esztergárost és adják át a

¹⁶⁷ BOAS 2006, 74–75.; GYÖRFFY 1987, II/340.; OLÁH 22.

¹⁶⁸ DL 106775. Az adomány a későbbiekben is problémás maradt: 1508-ban a pálosok jobbágysai elhajtották a keresztesek bodajki jobbágysainak sertéseit (DL 106728.).

¹⁶⁹ DL 106764.

¹⁷⁰ FOREY 1986, 139., 154.

¹⁷¹ HOMONNAI – HUNYADI 1998, 174–183. Egy 1248-ban kelt pápai körlevél szerint a püspök feladata az eljárójának ellenálló, vagy világi pályára készülő johannita figyelmeztetése (DL 39391.).

¹⁷² SZKK.: 3. 14. 15.; ÉRSZEGI 1971, 345.; KÁROLY 1898, II/652–655.

székesfehérvári prépostnak.¹⁷³ Reiszig Ede a magyarországi johanniták késői történelmét vizsgálva egyértelműen Dalmády javára írta a hamisító elfogatását, akiről megjegyzi, hogy jó nevű támogatóinak köszönhetően juthatott ki a keresztesek őrizetéből.¹⁷⁴ Egyébként Adrian Boas régészeti összefoglalójában úgy véli, hogy a johannitáknak lehettek saját börtöneik, ahol kenyéren és vízen tartották foglyaikat.¹⁷⁵ Még ha túlzás is lenne Fehérváron börtönt feltételezni, mindenképpen a keresztesek erejét jelzi, hogy képesek voltak a bűncselekmény elkövetőjét előállítani, de az már inkább gyengeségre utal és a figyelem lankadását jelzi, hogy egyáltalán lehetséges volt meghamisítani a pecsétet. Közel két évszázaddal korábban, 1350-ben Sopronban zajlott egy oklevél-hamisítási ügy (Pál *crucifer*), mely mögött Hunyadi Zsolt a konventbeli fegyelem csökkenését véli felfedezni.¹⁷⁶ Ez az időszak már valóban a rend soproni hanyatlásának kora volt, ám Fehérvárott a 16. század elején még működött a hiteleshely, melyet mind János király, mind Habsburg Ferdinánd igénybe vett.¹⁷⁷

7. Volt-e a fehérvári johannitáknak katonai funkciójuk?

A johannita rend megalakulásakor elsődleges feladatának nem a harcot, hanem a karitatív cselekvést tekintette, ami a későbbiekben megváltozott; a rend militarizálódni kezdett. Alan Forey szerint az semmiképpen sem lehet kérdéses, hogy az 1160-as években a rend tagjai aktívan részt vettek a katonai vállalkozásokban, ráadásul ekkor már a pápa is figyelmeztette őket, hogy ne feledkezzenek meg a karitatív munkáról sem.¹⁷⁸ A 13–14. századi hazai viszonyokat vizsgálva Hunyadi Zsolt is felhívta a figyelmet, hogy az első magyarországi adomány még nem említi a rend katonai tevékenységét. Első politikai szerepvállalásuk — igaz csak pénzügyi és diplomáciai feladatokra — II. András keresztes hadjárata idejére tehető. A muhi csatában való részvételük nem igazolható (Legnicánál viszont harcoltak a mongolok ellen¹⁷⁹), ám 1312-ben Rozgonynál minden bizonnyal ott voltak I. Károly seregében.¹⁸⁰ Ezt követően 1328-tól találjuk nyomát a forrásokban, hogy a johanniták templomos birtokot kaptak. A 14. század második felében némi fellendülés tapasztalható a török fenyegetés miatt, ám fokozatosan elmaradtak a királyi- és magánadományok, így a rend veszített pozíciójából.

¹⁷³ SZKK.: 3. 15. 10.; ÉRSZEGI 1971, 343. A levelet a király saját kezű aláírása zárja (*Joannes rex manus sua*).

¹⁷⁴ REISZIG 1920, 473.

¹⁷⁵ BOAS 2006, 56.

¹⁷⁶ HUNYADI 2010, 128.

¹⁷⁷ REISZIG 1928, 110. Mindez olyannyira igaz, hogy például néhány év eltéréssel mindkét uralkodó igénybe vette a johanniták szolgálatait ugyanazon vitatott helyzetű Somogy megyei birtok, Bálványos ügyében (Ferdinánd, 1529: SZKK.: 2. 11. 114.; János, 1534: SZKK.: 2. 11. 115.).

¹⁷⁸ FOREY 1984, 75., 88.

¹⁷⁹ LUTTRELL 1999, 26.

¹⁸⁰ VIII. Bonifác pápa felszólította őket első Anjou királyunk támogatására. (Lásd: HUNYADI 2011, 833.)

Nincs nyoma, hogy Nagy Lajos háborúiban aktívan részt vettek volna,¹⁸¹ ahogy Anthony Luttrell szerint a nikápolyi csata résztvevői közül sem ismerünk johannitát.¹⁸² Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején pedig a rend virágkora véget ért hazánkban, így értelemszerűen esetleges katonai potenciáljukat sem vették már igénybe.

A fehérvári konvent katonai funkciójának vizsgálatokor ketté kell választani az esetleges általános védelmi feladatot a város ellenséges fenyegetettsége idején a védelemben való részvételtől. Előbbire nézve nem találtunk olyan forrást, amely ezt alátámasztaná, ám analógiák segítségével rekonstruálható, milyen szerepet lehet elképzelni nekik. Sopront vizsgálva megállapítható, hogy a rend 1247-es megtelepedésekor IV. Béla király és Rembald tartományi mester szerződést kötött öt nyugat-magyarországi vár (Moson, Németújvár, Pozsony, Sopron és Vasvár) védelmére, melynek értelmében a johanniták összesen ötven fegyveres lovagot biztosítanak az uralkodónak.¹⁸³ Ezt követően az itteni rendtagok konfliktusba kerültek a polgársággal a telek kapcsán, melyet 1250-ben úgy oldottak meg, hogy a lovagok vállalták az egyik torony őrzését és védelmét.¹⁸⁴ Házi Jenő úgy vélte, a 13. századi Sopronban a katonai funkció volt az elsődleges, ezért is lehetséges, hogy a rendház és az ispótlay egymástól távolabb állt.¹⁸⁵ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Fehérváron is volt a kereszteseknek védelmi funkciójuk (esetleg a Sziget védelmét bízták rájuk), ám figyelmet érdemel a két város eltérő földrajzi fekvése: míg Sopron határszéli település állandó nyugati fenyegetettséggel, addig a koronázó városról ez nem mondható el.

Székesfehérvárt középkori történelme során három olyan külső támadás érte, amelyben a johanniták esetleg szerepet vállalhattak: 1242-ben a tatárok, 1490-ben I. Miksa római király, 1543-ban pedig a török próbálta meg elfoglalni a települést. A tatárjárásról beszámoló Rogerius szerint, „amikor Székesfehérvár városához érkeztek [a tatárok], amelyet mocsarak vesznek körül, mivel a hó és a jég éppen olvadóban volt, nem tudták elfoglalni.”¹⁸⁶ Ez alapján a rendház nem szenvedhetett jelentős kárt és szabályos ostrom sem volt.¹⁸⁷ Ezt erősíti, hogy 1243-ból már maradt ránk olyan hiteleshelyi oklevél, melyet a fehérvári johannita konvent állított ki.¹⁸⁸ Ebből megtudjuk, hogy *sigillum nostrum erat in maritima propter metum*

¹⁸¹ HUNYADI 2011, 826–842.

¹⁸² LUTTRELL 2001, 276.

¹⁸³ FEJÉR CD IV/ 1: 447–454.; HÁZI 1939, 133. Hasonló funkciója lehetett a stájerországi Fürstenfeldben 1200 körül megtelepedett johannitáknak is.

¹⁸⁴ FEJÉR CD IV/2: 62–64.; BELITZKY 1938, 496.

¹⁸⁵ HÁZI 1939, 171.

¹⁸⁶ ROGERIUS 40. caput (436. old.); SRH II. 585.

¹⁸⁷ Mártonffy Ernő szerint elképzelhető, hogy felgyújtották (MÁRTONFFY 1918, 22.). Fügedi Erik egyébként a Budai külvárosban élő latinokhoz köti a város 1242-es védelmét (FÜGEDI 1967, 30.).

¹⁸⁸ HUNYADI 2010, 105.

Tartarorum,¹⁸⁹ azaz minden bizonnyal néhány testvér követte IV. Bélát Dalmáciába a ház kincseivel, és jelen sem voltak Fehérvár fenyegetettsége idején. Tartalmilag igaz lehet Rogerius azon interpolált részlete, miszerint „a hegyről való lejövetelünk mindaddig nem volt biztonságos, míg Béla király a tengerparti vidékekről vissza nem tért Magyarországba, a Rhodosz-szigeti lovagoktól [kiemelés tőlünk] és a Frangepán uraktól nagy sereggel segítve.”¹⁹⁰

Hunyadi Mátyás halála után I. Miksa római király is benyújtotta igényét a trónra, melyet magyarországi hadjáratral kívánt megalapozni.¹⁹¹ Ennek során 1490. november 17-én fogott Fehérvár ostromába, melyet a rossz állapotban lévő falak és a polgárság hiányos információi miatt gyorsan elfoglalt, és már másnap bevonult a városba.¹⁹² Miksa flamand nyelvű naplója és az elbeszélő források nem említik, hogy a johanniták részt vettek volna a védelemben.¹⁹³ Reiszig Ede szerint nincs nyoma annak sem, hogy a német sikert követő fosztogatásban kárt szenvedett volna a konvent; ennek magyarázataként azt feltételezi, hogy talán a Miksa táborában lévő Beriszló Bertalan vránai perjel emelt szót a rendház érdekében.¹⁹⁴ Ezt az állítást cáfolja Bonfini beszámolója és Siklósi Gyula régészeti kutatása. Előbbi említi, hogy Miksa érkezésének hírére a polgárok felgyűjtották a külvárosokat, utóbbi pedig az ásatások során nyomát találta ebből az időből való javítgatásoknak.¹⁹⁵ A német megszállás ideje alatt (Kinizsi Pál és Báthori István 1491. július 28-án foglalta vissza várost¹⁹⁶) a konvent a káptalanhoz hasonlóan nem adott ki hiteleshelyi oklevelet, ami a zavaros idők jele lehet. Ezt erősíti, hogy 1491 tavaszán különböző helyi és környékbeli jobbágyságok előbb a korábban említett Celum folyón épített keresztes malmot rombolták le, majd május 1-je körül a fehérvári rendházra törtek és negyvenkét marhát elhajtottak az éj leple alatt.¹⁹⁷

A konvent végnapjai 1543-ban érkeztek el a város török elfoglalásával. A rendház élén ekkor a Hont megyéből származó Dalmády Sebestyén állt, aki már 1526-ban a konvent tagja volt, majd 1533-ban *vicepreceptor*, a következő évben pedig *preceptor* lett.¹⁹⁸ Székesfehérvár török ostromáról számos forrás beszámol,¹⁹⁹ amit a város rangja, továbbá az a tény

¹⁸⁹ DL 99844.; ÁÚO 7: 144–145.

¹⁹⁰ ROGERIUS 40. caput (439. old.); SRH II. 588.

¹⁹¹ Bővebben lásd: E. KOVÁCS 1995, 35–49.

¹⁹² Az ostromnak Juhász József szerint 800–900 áldozata volt (JUHÁSZ 1936, 5.). A győzelmet a későbbi császár jelentős sikernek tarthatta, hiszen még innsbrucki síremlékén is megörökíttette dombormű formájában.

¹⁹³ KÁPOLNAI 1885, 156–164.; GÖMÖRY 1891, 274–277.; BONFINI 5/1: 35–65.; TUBERO III/7.

¹⁹⁴ REISZIG 1928, 108. A perjelről bővebben lásd: ENGEL 2001, 293.

¹⁹⁵ BONFINI 5/1: 40.; SIKLÓSI 1982, 10.

¹⁹⁶ VERESS – SIKLÓSI 1990, 40.

¹⁹⁷ DL 106698.; ÉRSZEGI 1971, 294.

¹⁹⁸ REISZIG 1928, 111.

¹⁹⁹ Lásd: MAGONY 2002, 16–33.

magyarázhat, hogy a polgárság árulása is közrejátszott a gyors oszmán sikerben.²⁰⁰ A leírásokat áttekintve csupán egyetlen közvetett utalást találtunk a johannitákra: Istvánffy Miklós szerint a város kapitánya, a nem sokkal később hősi halált halt Varkocs György még a török érkezése előtt fel akarta gyújtani a külvárosokat, ám a polgárok ellenálltak, mivel nem akartak számos templomot és házat elpusztítani.²⁰¹ Világos, hogy ez a lépés érintette volna Szigetet, így a konvent épületét is. A stratégiai célú rombolásra valóban nem kerülhetett sor, mert — bár a Szent István templom elpusztult, és 1546-ban Szefer bin Musztafa fürdőt emelt köveiből — a konvent falai között derviskolostor és ötvösműhely működött a 16. század második felében, amely csak az 1600-as évek elején lett végleg az enyészeté.²⁰² Maga a város szeptember 3-án került török kézre, és a helyőrség maradványa — 300 itáliai és 200 német zsoldos gróf Filippo Tornielli vezetésével — szeptember 5-én hagyta el Fehérvárt.²⁰³ Velük tartott Dalmády Sebestyén és a rend — Reiszig forrásokkal alá nem támasztott megjegyzése szerint — „életben maradt tagjai,”²⁰⁴ akik magukkal vitték levéltárukat előbb Győrbe, majd Pozsonyba.²⁰⁵ Nem tudjuk, a *preceptor* mivel érte el Szulejmán szultánnál, hogy ilyen kiváltságban részesüljön (hiszen a rend és a törökök földközi-tengeri párharca ekkor már évtizedes múltra tekintett vissza), az viszont látható, hogy — az idézett megjegyzés sugallatával ellentétben — egyáltalán nem igazolható a johanniták aktív szerepe a város védelmében. Bár a keresztesek a külvárosok lakóival együtt bemenekültek a falak közé, és könnyen lehet, hogy a rend világi tagjai — egészséges felnőtt férfiként — a védelemben, míg papjai a sebesültek ellátásában és a szentségek kiszolgáltatásában részt is vettek, a szultán engedékenysége elképzelhetővé teszi azt a lehetőséget, miszerint a johanniták inkább az alkudozó polgárok táborát erősítették, és ezért nincs nyoma aktív szerepüknek az amúgy részletes forrásokban.

Végezetül még két szempontot szeretnénk felvetni, melyek révén közelebb kerülhetünk a fehérvári keresztesek késő középkori katonai szerepvállalásához. A johanniták nem túl komoly katonai potenciáljára utalhatnak azok az ügyek, melyekről fentebb szoltunk. Az 1491-es marhalopás vagy az 1542-es hatalmaskodás alapján joggal gondolhatjuk, hogy a keresztesek nem voltak képesek *saját rendházukat* megvédeni a hatalmaskodásoktól, így érdemben Fehérvár védelmében sem tudtak részt venni. Megpróbálkoztunk áttekinteni az oklevelek késő középkori keresztes névanyagát, hátha kideríthető a konvent személyi

²⁰⁰ Az ostromot részletesen elemzi: VERESS – SIKLÓSI 1990, 54–69. Kiegészíti: BARTA 1993, 9–11.

²⁰¹ ISTVÁNFFY II/15.

²⁰² SIKLÓSI 1997, 71. lap.

²⁰³ VERESS – SIKLÓSI 1990, 68.

²⁰⁴ REISZIG 1920, 475.

²⁰⁵ UO. 479.

összetétele, a lovagok és papok aránya. A vizsgálat azonban sikertelenül zárult, mivel az oklevelek névhasználata teljesen esetleges a kérdésben: nem egyértelmű sem az, hogy akit *crucifer* jelzővel illettek, az valóban lovag lett volna,²⁰⁶ ahogy az sem, hogy a funkció nélkül álló nevek viselői milyen típusú tagjai voltak a rendnek. Ráadásul a nevek döntő többsége a hiteleshelyi kiadványok méltóságsorában maradt fenn, ahol a felsorolt oszlopos tagok inkább klerikusok lehettek.²⁰⁷ Úgy véljük, hogy a hiteleshelyi funkció fontossága miatt a rendtagok nagyobb része pap volt (írással tevékenység és *testimonium*), legfeljebb néhány lovag élhetett Székesfehérváron a középkor végén.

8. Összefoglalás

Dolgozatunkban arra tettünk kísérletet, hogy a rendelkezésre álló írott és régészeti források, továbbá analógiák segítségével — az eddigi birtok- és hivataltörténeti megközelítésekkel eltérően — új oldaláról vizsgáljuk a középkori Székesfehérvár második legjelentősebb egyházi intézményét, a johannita konventet. A témaválasztást az is indokolta, hogy összességében igen keveset tudunk a fontos település középkori történelméről, és a keresztesek levéltára — amely az egyetlen fennmaradt fehérvári levéltár a középkorból — nyújtja a legtöbb lehetőséget új információk feltárására.

Sikerült igazolnunk az úthálózat, a szentkultuszok elterjedése és az egyéb helyi ispotályok meglétével annak a létjogosultságát, hogy a johanniták zarándokházat vagy ispotályt tartottak fenn a városban, amit valóban a Szűz Mária-prépostságban eltemetett Árpád-házi szentek sírjához látogatók jelentős száma is indokolt. Régészeti források és analógiák bevonásával igyekeztünk arra is rávilágítani, hogy mi volt az ellátás elérhető optimuma egy ilyen intézményben, és ebből mi valósulhatott meg Magyarországon.

A keresztesek levéltárát leginkább a konfliktusok és együttműködési lehetőségek vizsgálata közben használtuk ki. Ezen témaköröket azért tartjuk jelentősnek, mivel a középkori Fehérvár mindennapi életének egy apró szeletét ismerhettük meg általuk, továbbá feltárhattuk, hogy milyen ellentétes vagy éppen azonos érdekek mozgatták a város intézményeit, lakosait. A hatalmaskodások leírásaiból kiderült, hogy a johanniták és Szentkirályföldre eltérő jogállással bírt Székesfehérváron belül, a rend ellátta a plébánosi

²⁰⁶ Jó példa ennek ellenkezőjére András esete, aki 1366–1370 között *crucifer* és *presbiter* címzéssel is szerepel (HUNYADI 2010, 103.). Hasonlóképpen pap lehetett az a soproni Pál *crucifer* is, aki oklevelet hamisított (UO, 128.).

²⁰⁷ A hiányos adatok miatt teljes prozopográfia készítését Hunyadi Zsolt is lehetetlennek tartja (HUNYADI 2010, 97.), mindazonáltal úgy véli, Fehérváron a 13. század második felében a *custos* egyházi személy volt (UO, 106.), míg a *lector* és a *cantor* funkciója is papi személyt sejtet.

feladatokat birtokain és rendelkezett vidéki épületegyüttesekkel is. Három kiemelt eset révén még a rend belső életébe is bepillantást nyertünk.

Miután a Jeruzsálemi Szent János-rend lovagrend, így logikusan adódott katonai szerepük nyomainak vizsgálata. Nem találtunk forrást arra nézve, hogy lett volna állandó védelmi feladatuk, ám a soproni analógia bevonásával legalább képet kaphattunk arról, ha volt, milyen jellegű lehetett. Hasonlóképpen nem sikerült megnyugtatóan igazolni közreműködésüket Fehérvár ellenséges ostromainál sem. A jelek arra utalnak, 1242-ben szinte biztosan nem voltak a városban a tatárok támadása idején, míg 1490-ben a német csapatok fosztogatása vagy a külvárosok preventív felégetése során házuk egyértelműen sérülést szenvedett. A legnehezebb kérdés az 1543-as török ostrom jelentette, mellyel kapcsolatban több variáció is elképzelhető. Utóbbi két támadás esetén az jelenti a legfőbb nehézséget, hogy nem ismerjük a konvent késő középkori személyi összetételét, illetve bizonytalan az oklevelek névhasználata is.

A további kutatásokat illetően számos problémát tisztázna, ha lenne lehetőség az 1984-ben pénzügyi és természetföldrajzi okokból abbamaradt régészeti kutatás folytatására, ám a felépült lakótelep és a nehéz anyagi körülmények miatt erre nem sok esély mutatkozik. A történeti kutatást segítené továbbá a konvent magánlevéltárának, illetve a hiteleshely anyagának kiadása is, mely egyelőre várat magára. Vizsgálni lehetne még az általunk terjedelmi okokból kihagyott, ám egyes feltételezések létező johannita fenntartású iskola történetét is.²⁰⁸

²⁰⁸ MEZEY 1972, 32.

Irodalomjegyzék

Források

1. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II/4. Ed. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1943, 1961–1987.
2. Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Ed. Wenczel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874.
3. BONFINI, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995.
4. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Fejér György. Buda, 1829–1844.
5. Catalogus fontium historiae Hungariae, aevo ducum et regnum stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI, I–III. Ed. Gombos Ferenc Albin. Bp., 1937–1938.
6. ÉRSZEGI Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári konvent magán levéltárában, 1193–1542. In: Fejér megyei történeti évkönyv 5. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1971. 177–264.
7. GÖMÖRY Gusztáv: Miksa római császár naplójából, Magyarország elleni hadjárata alatt; 1490. Hadtörténelmi Közlemények 4. (1891) 274–277.
8. Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Kiad. Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.
9. HOMONNAI Sarolta – HUNYADI Zsolt: A johannita lovagrend regulája (forrásközlés). In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szeged, 1998. 171–183.
10. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006.
11. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I–II. Szerk. Benits Péter. Bp., 2003.
12. KÁPOLNAI P. István: I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi jegyzései. Századok 19. (1885) 156–164.
13. MAGONY Imre: Székesfehérvári Olvasókönyv. Székesfehérvár, 2002.
14. OLÁH Miklós: Hungária. Athila. Ford. Kulcsár Péter, Németh Béla. Bp., 2000.
15. RANSANUS, Petrus: A magyarok történetének rövid foglalata. Szerk. Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Bp., 1999.

16. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regemque stirpis Arpadianae gestarum*, I–II. Edendo operi praefuit Szentpétery Imre. Bp., 1937–1938.
17. Szent Imre verses zsolozsmája. In: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk. Madas Edit. Bp., 1992. 279–285.
18. TUBERO, Ludovicus: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Szerk. Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szeged, 1994.
19. THURÓCZY János: A magyarok krónikája. ROGERIUS mester: Siralmas ének. Ford., jegyz. Bellus Ibolya, Horváth János, Kristó Gyula, Zsoldos Attila. Bp., 2001.

Szakirodalom

20. BÁLINT Sándor – BARNA Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp., 1994.
21. BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium. I–III. Szeged, 1998.
22. BARTA Gábor: Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 106:3. (1993) 3–17.
23. BELITZKY János: Sopron vármegye története. I. Bp., 1938.
24. BOAS, Adrian J.: Archeology of the Military Orders. A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120–1291). Oxon, 2006.
25. BOLLÓK János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 61–75.
26. BORCHARDT, Karl: Military Orders in East Central Europe: the First Hundred Years. In: *Autour de la Première Croisade*. Ed. Balard, Michel. Paris, 1996. 247–254.
27. BORCHARDT, Karl: The Hospitallers, Bohemia, and the Empire, 1250–1330. In: *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Ed. Sarnowsky, Jürgen. Aldershot, 1999. 201–233.
28. C. TÓTH Norbert: A stefanita rend esztergomi házának kiadatlan hiteleshelyi oklevelei az Árpád-korból. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp., 1998. 283–289.
29. CEVINS, Marie-Madeleine de: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban. Bp., 2003.
30. CSATKAI Endre: Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956.

31. CSÁNKI Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890–1897., 1913.
32. CSUKOVITS Enikő: Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár) Bp., 2003.
33. CSUKOVITS Enikő: Magyar ereklyék. Ereklyekultusz a középkori Magyarországon. História 12. (2000) 8–10.
34. EDGINGTON, Susan: Medical Care in the Hospital of St. John in Jerusalem. In: The Military Orders. Vol. 2. Welfare and Warfare. Ed. Nicholson, Helen. Aldershot, 1998. 27–33.
35. E. KOVÁCS Péter: Miksa magyarországi hadjárata. Történelmi Szemle 37. (1995) 35–49.
36. ENGEL Pál: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárában. Történelmi Szemle 39. (1997) 111–118.
37. ENGEL Pál: The Estates of the Hospitallers in Hungary an the end of the Middle Ages. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. Hunyadi Zsolt, Laszlovszky József. Bp., 2001. 291–302.
38. FITZ Jenő: A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1957.
39. FOREY, Alan: Recrutiment to the Military Orders (twelfth to mid-fourteenth centuries). In: Uő: Military Orders and Crusade. Aldershot, 1994 [1986]. II. 139–171.
40. FOREY, Alan: The militarisation of the Hospital of St. John. In: Uő: Military Orders and Crusade. Aldershot, 1994 [1984]. IX. 75–89.
41. FUXHOFFER, Damianus: Monasteriologia regni Hungariae. II. Weszprimii, 1803.
42. FÜGEDI Erik: Fehérvár középkori alaprajza. Fejér Megyei Szemle 1965:1. 3–14.
43. FÜGEDI Erik: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 27–34.
44. GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998.
45. GYÖRFFY György: István király és műve. Bp., 1977.
46. HATHÁZI Gábor: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében. In: Béni Kornél – Erdős Ferenc – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: Csókakő a harmadik évezred küszöbén. Csókakő, 2010. 15–151.
47. HÁZI Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939.

48. HOLL Béla: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 269–294.
49. HORVÁTH István: Esztergom. In: Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és Dorogi járás. (Magyarország régészeti topográfiája V.) Bp., 1979. 78–231.
50. HORVÁTH István: Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom, 1991. 131–140.
51. HUNYADI Zsolt: „...Contra Dei adversarios et hostes Crucis Christi...” A johanniták katonai tevékenysége a XIII–XIV. századi Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 826–842.
52. HUNYADI Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit, Zsengellér Gyula. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 195–208.
53. HUNYADI Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 29–37.
54. HUNYADI Zsolt: A magyarországi johannitáknak és templomosoknak adott 12. századi kiváltságok pápai oklevelek tükrében. Századok 146. (2012) 389–404.
55. HUNYADI Zsolt: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szeged, 1998. 33–65.
56. HUNYADI Zsolt: Prédiálisok, haszonbérlok: a johannita birtokgazdálkodás a 13–14. században. In: Medievalisztikai tanulmányok. A IV. PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs, Teszler Éva. Szeged, 2005. 45–56.
57. HUNYADI Zsolt: The Hospitallers in the Kingdom of Hungary: Houses, Personnel, and a Particular Activity up to c. 1400. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. Hunyadi Zsolt, Laszlovszky József. Bp., 2001. 253–268.
58. HUNYADI Zsolt: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Bp., 2010.
59. HUNYADI Zsolt – PÓSÁN László: Krisztus katonái: a középkori lovagrendek. Debrecen, 2011.

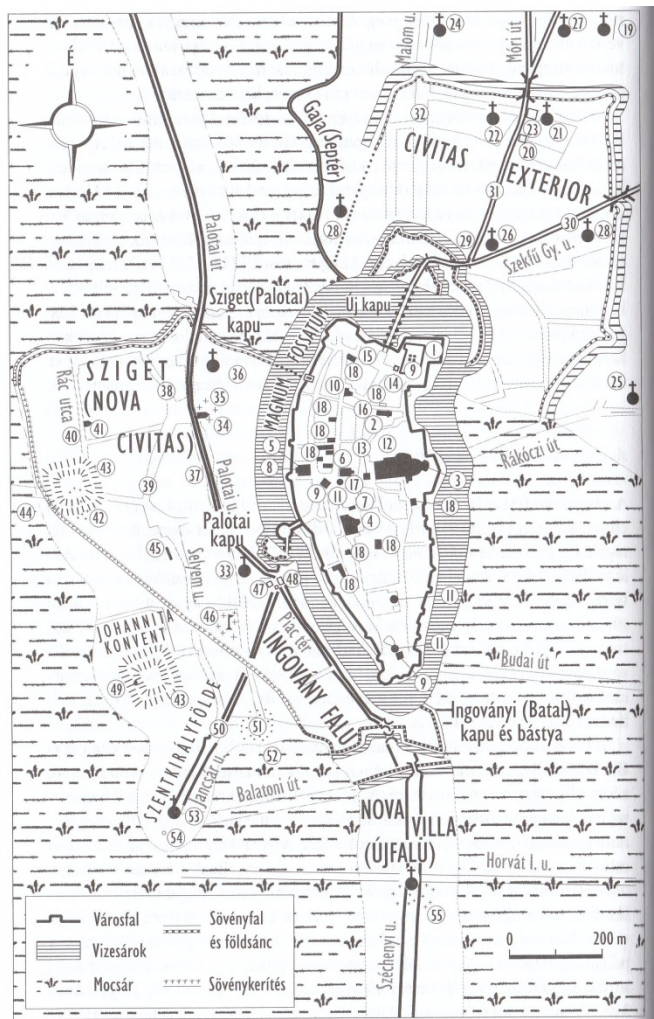
60. István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár, 2013.
61. JUHÁSZ József: Német világ Fehérvárott. Városunk I. Miksa római király birtokában (1490. nov. 17 – 1491. júl. 26.). Székesfehérvári Szemle 1936:1–2. 1–12.
62. KÁDÁR Tamás: Az Árpád-házi uralkodók és az országlásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között. Fons 19. (2012) 57–108.
63. KÁROLY János: Fejér vármegye története. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904.
64. KEDAR, Benjamin Z.: A Twelfth-Century Description of the Jerusalem Hospital. In: The Military Orders. Volume 2. Welfare and Warfare. Ed, Nicholson, Helen. Aldershot, 1998. 3–26.
65. KERNY Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIV. század közepéig. In: Szent Imre 1000 éve. 73–82.
66. KERNY Terézia: Szent István ereklyéiről. Kutatástörténeti áttekintés. In: István a szent király. 12–21.
67. KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp., 2000.
68. KOVÁCS Péter: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. In: Alba Regia XII. Az István Király Múzeum évkönyve. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1972. 261–267.
69. KOVÁCS Péter: Székesfehérvár középkori topográfiájának néhány kérdése a XVI–XVII. századi metszetek tükrében. In: Székesfehérvár évszázadai III. Török kor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 99–103.
70. KRALOVÁNSZKY Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., 1988. 166–172.
71. KUBINYI András: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia II.) Bp.–Piliscsaba, 2004. 187–195.
72. LUTTRELL, Anthony: The Hospitaller Province of *Alamania* to 1428. In: Uő: The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306–1462. Aldershot, 1999. XII. 21–41.

73. LUTTRELL, Anthony: The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. Hunyadi Zsolt, Laszlovszky József. Bp., 2001. 269–281.
74. LUTTRELL, Anthony: The Hospitallers' Medical Tradition: 1291–1530. In: The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick. Ed. Barber, Malcolm. Aldershot, 1994. 64–81.
75. LUTTRELL, Anthony: The Town of Rhodes 1306–1356. Rhodes, 2003.
76. MAJOROSSY Judit: A város közepén — a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében. Soproni Szemle 57. (2003) 216–233.
77. MÁRTONFFY Ernő: A székesfehérvári ispotály története. Bölcsészdoktori értekezés. Dárda, 1918.
78. MEZEY László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár Évszázadai II. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 21–36.
79. MEZŐ András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp., 2003.
80. MIKOS József: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Magyar Nyelv 31. (1935) 152–167., 243–258., 288–309.
81. MOLLAY Károly: Adalékok a soproni ispotály történetéhez. Soproni Szemle 6. (1942) 25–36.
82. OHLER, Norbert: The Medieval Traveller. Woodbridge, 1989 [1986].
83. REICH Szabina: Székesfehérvár egyházi topográfiája a középkorban. In: Kor–szak–határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraújkori programjának I. konferenciája. Szerk. Fedeles Tamás, Font Márta, Kiss Gergely. Pécs, 2013. 35–58.
84. REISZIG Ede: A János-lovagrend Sopronban. Századok 44. (1910) 542–553., 633–640.
85. REISZIG Ede: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I–II. Bp., 1925–1928.
86. REISZIG Ede: A magyarországi János-lovagok a XVI. században. Századok 54. (1920) 433–486.
87. RIBI András – SMOHAY Péter – UGRITS András: Szent István patrocíniumok a Kárpát-Pannon-térségben. In: István a szent király. 537–538 + hátsó előzők.
88. SÁRVÁRI Márta: Alba Regia középkora. A johannita lovagok rendháza. Delta 19:7. (1985) 36–38.

89. SCHMIDTMAYER Richárd: Vértesi várak. A Rozgonyi család főúri rezidenciái a 15. században. In: *Micae mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Péterfi Bence, Vadas András, Mikó Gábor, Jakab Péter. Bp., 2012. 123–140.
90. SIKLÓSI Gyula: A középkori Alba Regia és a johannita lovagok. *Élet és Tudomány* 50. (1984) 1581–1583.
91. SIKLÓSI Gyula: A középkori Székesfehérvár. A legutóbbi tíz év ásatási eredményei. Budapest, 1987.
92. SIKLÓSI Gyula: A középkori Sziget. In: *Palotavárosi írások*. Szerk. Demeter ZSÓFIA. Székesfehérvár, 1982. 6–11.
93. SIKLÓSI Gyula: A Szűz Mária tiszteletére alapított keresztes konvent. In: *Évezredek kincsei. Régészeti kiállítások*. Székesfehérvár, 1997. 71. lap.
94. SIKLÓSI Gyula: Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről. Székesfehérvár, 1990.
95. SIKLÓSI Gyula: Emberfejes szenteltvíztartó töredéke a székesfehérvári Szigetről. In: *Alba Regia XVII. Az István Király Múzeum évkönyve*. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1979. 297–302.
96. SIKLÓSI Gyula: Stuhlweißenburg, Civitas Exterior. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp., 2004. 455–467.
97. SIKLÓSI Gyula: Székesfehérvár legkorábbi egyházi intézményei a középkorban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom, 1991. 109–118.
98. SIKLÓSI Gyula: Székesfehérvár. In: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Szerk. Buzás Gergely. Bp., 1996. 43–64.
99. SMOHAY Péter: Szent Imre patrocíniumok a XI. századtól a XXI. századig. In: *Szent Imre 1000 éve*. 263–264.
100. SOMOGYI Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941.
101. SZABÓ Zoltán: Szent Imre sírja és kultushelye. In: *Szent Imre 1000 éve*. 37–44.
102. Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. 73–82.
103. Székesfehérvár. Szerk. Entz Géza Antal. Bp., 2009.

104. THOROCZKAY Gábor: A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban. In: Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp., 2009 [2003]. 171–214.
105. THOROCZKAY Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp., 2009 [2000]. 67–87.
106. TÖRÖK József: Szent Imre liturgikus tisztelete a középkorban. In: *Szent Imre 1000 éve*. 47–49.
107. VARJASSY Péter – KÖLNEI Livia: Az ispotályos johannita lovagok. Máriabesnyő, 2012.
108. VERESS D. Csaba – SIKLÓSI Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Bp., 1990.
109. WEISZ Boglárka: Vásárok a középkorban. Századok 144. (2010) 1397–1454.
110. ZSOLDOS Attila: Fehérvár az Árpád-korban. Rubicon 24:6. (2013) 26–29.
111. ZSOLDOS Attila: Fehérvár vásárai az Árpád-korban. In: Pénztörténet — gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Besenyei József, Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 377–380.

Mellékletek

alakú, többhelyes lakóház utcai homlokzatához előbb kerítésfal csatlakozott, majd több építési fázis során, hozzáépítésekkel alakult ki új utcai homlokzata, az I. alakú házforma (Megyeház u. 17.). A város polgárain kívül számos ház előkelő lakóval rendelkezett, akiket név szerint is ismerünk. A prépostsági kolostor ke-rengőjének elbontott déli szárnya felett új épületeket emeltek. (Északi szárnyának egyes részei még a királyi bazilika nagyszabású Anjou-kori építkezései alkalmával kaptak új funkciót.) A Káptalan utcát (Jókai utca) és a Szent Péter utca (Arany János utca) egy részét kanonokok lakták. Továbbra is megtartotta jelentőségét a fehérvári piac, erre utalhat a fehérvári súly (*pondus albensis*) elnevezés. A kö-zépkori Fehérváron két hetipiacot tartottak, és négy országos vásárt. Különösen az állatvásárok voltak fontosak.

Fehérvár a városfalak építése (a 13. század második fele) után a török kor végéig [Siklósi 2002b nyomán]

BELVÁROS (CASTRUM)

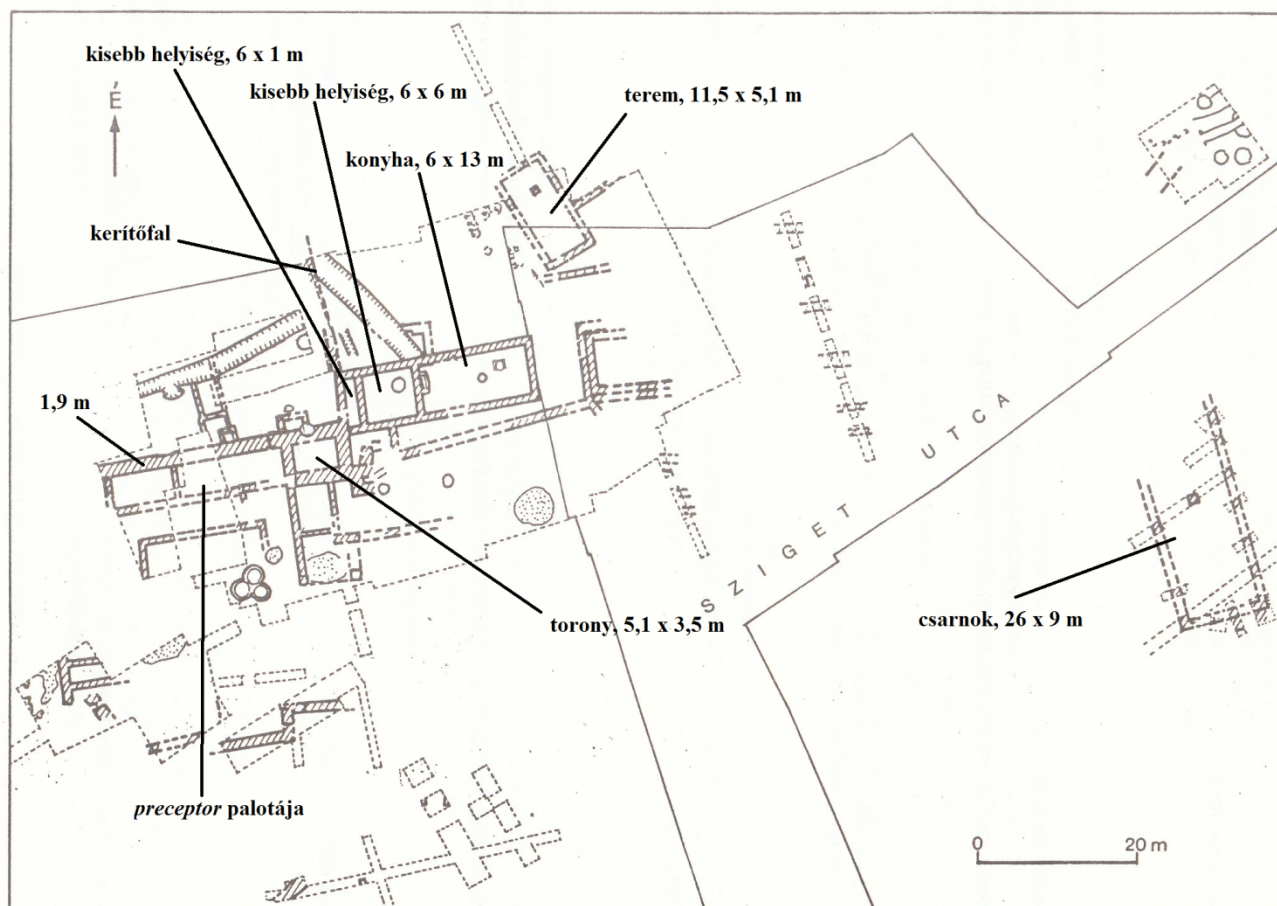
1. Királybástya, új királyi vár és palota
2. Szent Kereszt-templom (Veli bej dzsámi)
3. Monostorbástya (Karakas pasa bástya), királyi bazilika (Mellász-dzsámi)
4. Szent Péter-templom (Szulejmán szultán dzsámi)
5. Szent Bertalan-templom
6. Szent Jakab-templom (Nagy dzsámi)
7. Szent Anna-kápolna (Régi dzsámi)
8. Güzel-dzsámi Rüstəm pasa fürdő
9. Feltételezett török fürdők
10. Hegyes dzsámi
11. Török dzsámik
12. Török fegyver- és lőszertár
13. Török jégverem
14. Régi Budai kapu
15. Buda utca
16. Vicus magnus
17. *Theatrum civitatis*
18. Középkori házak
- (CIVITAS EXTERIOR (BESLI KÜLVÁROS))
19. Szent Domonkos-plebánia-templom helye (Zámoly u. 76.)
20. Besli külváros dzsámija (III. Béla király tér délkeleti része)
21. Domonkos-rendi apácák Szűz Mária-temploma (III. Béla király tér)

22. Ferences kolostor (Honvéd u. 3–5.)
23. Hadisi Bektas török derviskolostor (a domonkos apácák átépített kolostora)
24. Szent Erzsébet-plebánia-templom
25. Szent István-kápolna
26. Szent Miklós-prépostság: társaskáptalan és ispotály (Dózsa György út 1–3. – Zichy liget 13–14.)
27. Szűz Mária-kápolna (Móri út, a Szent Sebestyén-templom mellett)
28. Feltételezett templomok helye (Szekfü Gyula u. 6. – Semmelweis u. 2. és Ybl Miklós-lakótelep)
29. Piac tér
30. Szent Miklós utca
31. Császár utca
32. Szent Erzsébet utca
33. A domonkosok rendháza és Szent Margit-temploma (Piac tér)
34. Szurut dzsámi (Szent József-kápolna)
35. Szent Márk-templom (Palotai utca)
36. Feltételezett templom helye (Magyar templom?)

37. Sziget utca (Palotai út)
38. Káptalan utca (Szömörce utca)
39. Zsemlesütő utca (Csapó utca)
40. Szent Mihály utca (Rác utca)
41. Szent Mihály arkangyal plebániatemplom (Rác templom környéke)
42. Agoston-kolostor és temetője (Bátky Zsigmond utca)
43. Az 1601–1602-ben épített folderdők
44. Mocsári átkelőhely
45. Középkori ház részletei
- INGOVÁNYI FALU
46. Szent Kozma és Damján-templom és temetője
47. Palotai (külvárosi) dzsámi
48. Török gőzfürdő és kútház
- JOHANNITA KONVENT
49. Török ötvösműhely
- SZENTKIRÁLYFÖLDE
50. Ingoványi utca, Szent István utca (Szentkirály utca)
51. Johanniták erdeje
52. Johannita malom helye
53. Szent István-plebánia-templom feltételezett helye
54. Janicsár-kút (1688 után)
- NOVA VILLA
55. Szent Márton-templom

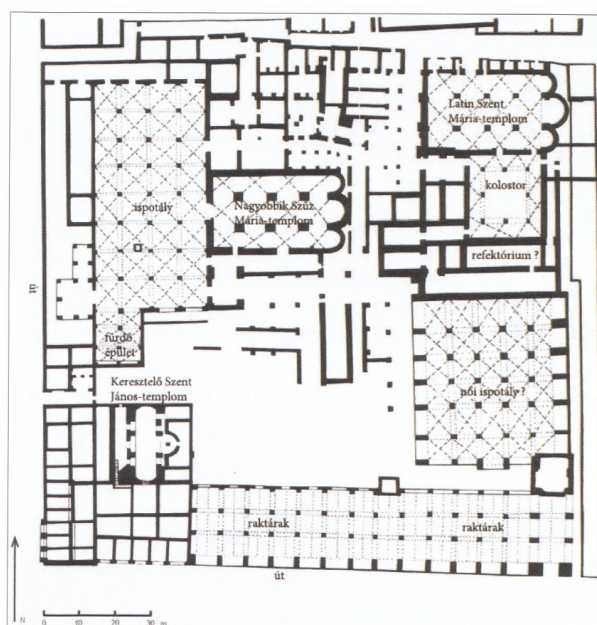
1. ábra: Székesfehérvár a 13. század második felétől a török kor végéig

(Forrás: SZÉKESFEHÉRVÁR 2009, 54–55.)

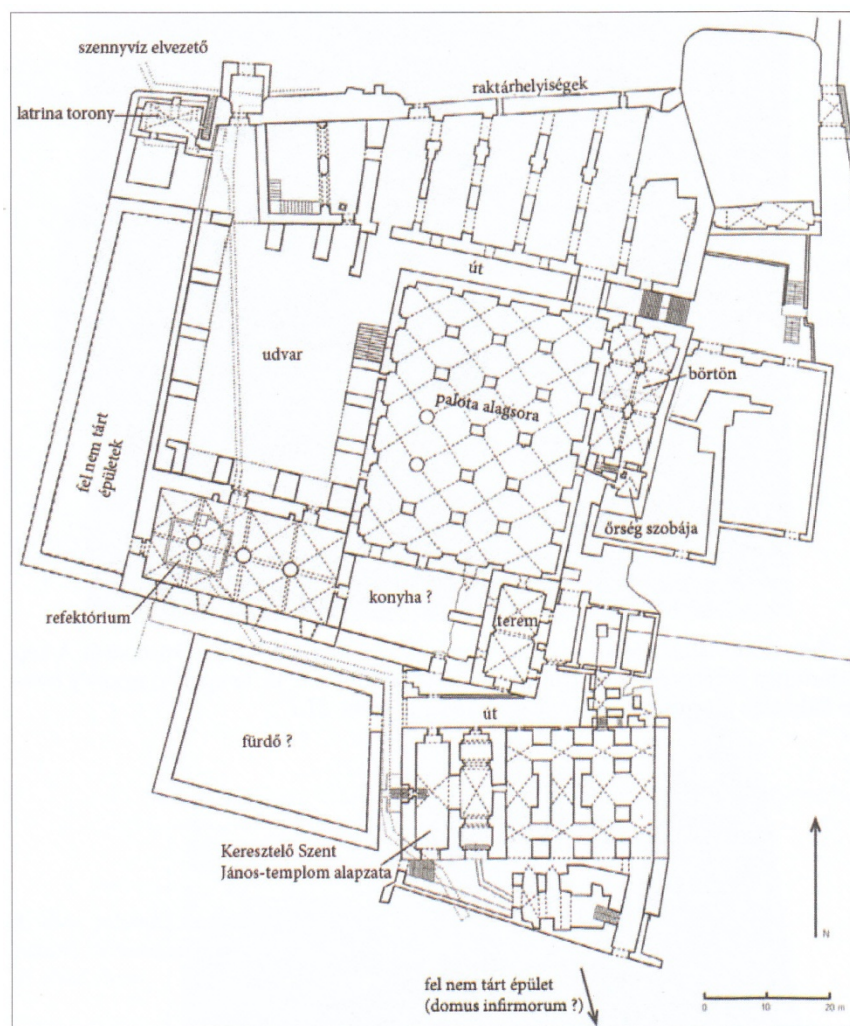
2. ábra: a johannita konvent régészeti feltárásának alaprajza

(Forrás: SIKLÓSI 1990, 83. Feliratokkal kiegészítve a szerző által.)

3. ábra: a jeruzsálemi ispotály

(Forrás: VARJASSY – KÖLNEI 2012, 111.)

4. ábra: az akkói ispótyály
(Forrás: VARJASSY – KÖLNEI 2012, 114.)